

Міністерство освіти та науки України

Факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та мистецтв

Кафедра дошкільної освіти

Дошкільна освіта

012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ВЗАЄМОДІЇ ЗДО ТА СІМ'Ї

Здобувачки **Кизим Наталії Сергіївни**

Науковий керівник: **Бобро Лілія Вікторівна**, канд.
пед. наук, доцент кафедри дошкільної освіти

Рецензенти:

Пихтіна Н.П., канд. пед. наук, доцент кафедри
дошкільної освіти Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

Гордієнко Т.В., канд. пед. наук, доцент кафедри
педагогіки, початкової освіти, психології та
менеджменту Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Рекомендовано до захисту на засіданні кафедри дошкільної освіти, протокол
№ 5 від 29 листопада 2023 р.

Допущено до захисту

Завідувач кафедри дошкільної освіти, д.п.н., проф. _____

Кононко О.Л.

Анотація

Схарактеризовано теоретичні аспекти виховання моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку у взаємодії ЗДО та сім'ї. Зокрема проаналізовано наукові підходи до визначення поняття «моральна поведінка». Розкрито динаміку розвитку моральної поведінки в дошкільному дитинстві. Обґрунтовано співпрацю закладу дошкільної освіти та сім'ї у контексті забезпечення комплексного підходу до виховання моральної поведінки у старших дошкільників.

Здійснено експериментальне дослідження стану сформованості моральної поведінки у старших дошкільників. Встановлено критерії оцінки міри сформованості моральної поведінки, компоненти досліджуваного поняття. Розроблено та схарактеризовано методику констатувального етапу експерименту та визначено рівні сформованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та запропоновано систему роботи щодо виховання досліджуваного явища у старших дошкільників у взаємодії ЗДО та сім'ї.

Ключові слова: мораль, поведінка, моральна поведінка, людяність, моральне виховання, моральна норма, взаємодія ЗДО та сім'ї.

Abstract

The theoretical aspects of the education of moral behavior in children of older preschool age in the interaction of educational institutions and the family are characterized. In particular, scientific approaches to defining the concept of "moral behavior" were analyzed. The dynamics of the development of moral behavior in preschool childhood are revealed. The cooperation of the preschool education institution and the family in the context of providing a comprehensive approach to the education of moral behavior in older preschoolers is substantiated.

An experimental study of the state of formation of moral behavior in older preschoolers was carried out. Criteria for assessing the degree of formation of moral behavior, components of the studied concept have been established. The methodology of the ascertainment stage of the experiment was developed and characterized, the levels of formation of moral behavior in older preschool children were determined, and a work system was proposed for the education of the studied phenomenon in older preschoolers in the interaction of preschool children and the family.

Key words: morality, behavior, moral behavior, humanity, moral education, moral norm, interaction of children and families.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ВЗАЄМОДІЇ ЗДО ТА СІМ'Ї	10
1.1. Поняття про моральну поведінку та його науковий аналіз.....	10
1.2. Динаміка розвитку моральної поведінки в дошкільному дитинстві	20
1.3. Співпраця ЗДО та сім'ї у забезпеченні комплексного підходу до виховання моральної поведінки у старших дошкільників	29
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I	41
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	43
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	43
2.2. Характеристика рівнів вихованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.....	51
2.3. Система роботи щодо виховання моральної поведінки старших дошкільників у взаємодії ЗДО та сім'ї	63
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	73
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	78
ДОДАТКИ	85

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна ситуація у нашій державі характеризується вкрай важким становищем, кардинальними змінами умов життєдіяльності, які відбуваються у всьому світі загалом та в Україні зокрема, негативно впливають на соціальний, емоційний та моральний стан всіх громадян. Особливо жорстко такі умови позначаються на молодому поколінні, зокрема на дітях дошкільного віку. Тому вкрай важливо саме у даний віковий період підтримувати, зміцнювати та сприяти розвитку моральної складової особистості дитини. Сучасна дошкільна освіта повинна формувати всебічно розвинену особистість, яка у власній діяльності має керуватися правилами та нормами моралі, принципами гуманізму, добра. Засвоєння перелічених правил, норм та принципів реалізується у процесі морального виховання дітей, починаючи з дошкільного віку.

У Базовому компоненті дошкільної освіти – державному стандарті, особливого значення надано питанню морального виховання, здатності до проявів особистісних моральних якостей, моральних почуттів, сформованості ціннісного ставлення дитини до себе, своїх прав та прав інших, моральних правил та норм. Важливу увагу приділено наявності уявлень та усвідомлення моральних правил і способів міжособистісної взаємодії між членами сім'ї, родини, однолітками й іншими оточуючими, а також уміння дотримуватись цих правил у соціально-громадському просторі. На основі таких оновлень у сфері дошкільної освіти проблема виховання моральної поведінки розвитку у дітей старшого дошкільного віку особливо значуща та актуальна.

У державному стандарті дошкільної освіти особливої значущості надано участі батьків у процесі виховання моральної поведінки дітей дошкільного віку. Пропонуються оптимальні шляхи підтримки батьками вказаного процесу, а саме: реалізація у родині моральних принципів, які ґрунтуються на повазі один до одного; створення умов, на основі моральних правил і норм, для будування міжособистісної, толерантної, продуктивної дитячо-батьківської взаємодії; моделювання моральної поведінки;

обговорення різних прикладів та моделей моральної поведінки, зокрема з власного досвіду про взаємини з іншими людьми, про повсякденну життєдіяльність.

Актуальність та значущість проблеми морального виховання дошкільників, виховання у них моральної поведінки засвідчується нормативно-правовими документами. Так, Міністерством освіти і науки України затверджена парціальна програма «Скарбниця моралі». Її метою є визначення завдань та змісту морального виховання дітей дошкільного віку у відповідності до їх потреб, інтересів та вікових можливостей, що забезпечить підвищення рівня моральної вихованості дітей.

Важливим періодом у опануванні норм та правил моралі, моральної поведінки є дошкільне дитинство. Даний віковий період являється сенситивним для розвитку багатьох сфер та формування основ особистості. У дошкільному віці елементарні моральні розуміння, уявлення та почуття, найпростіші навички моральної поведінки, які дитина набуває найчастіше як стихійний, спонтанний моральний досвід, трансформуються у вищі психологічні функції та становлять основу для розвитку нових форм поведінки, моральних правил та норм.

Процес морального виховання є досить складним. Це обумовлюється специфікою психічного розвитку зростаючої особистості дитини дошкільного віку. Необхідно, щоб у вихованців накопичувалася система моральних понять та уявлень про моральні норми, правила, які вони продукуватимуть у своїй поведінці та ставленні до оточуючих. Складність моральних явищ визначається поступовим проникненням у їх сутність. Спочатку дитина розуміє моральні явища на емоційному рівні, а потім поступово починають усвідомлювати відмінності тих чи інших вчинків, чим вони обумовлені, та прагнення до позитивних.

Разом з тим існує така складність реалізації морального виховання, як непослідовність та відстеження самими ж дошкільниками суперечностей між встановленими правилами та їх порушенням дорослими. Це призводить до

виникнення явища як «подвійний стандарт», який полягає у тому, що знаючи, як варто поводитися у тій або іншій життєвій ситуації, дошкільники не дотримуються цих правил, бо так поводитися інші, значущі для них дорослі. Внаслідок цього у них можуть з'явитися нерозуміння, переживання, докори сумління і, як результат, «викривлене» бачення моральності як такої. Власне моральність, як досить складне новоутворення, характеризує особистість щодо її розуміння, прийняття та ставлення до довколишніх відповідно до норм моралі.

Проблема морального виховання досліджувалась та продовжує досліджуватися представниками різних галузей наук. У творчій спадщині філософів і педагогів – просвітителів минулого, а саме: М. Костомарова, Г. Сковороди, І. Франка описано цінні ідеї морального виховання.

Психологічні аспекти морального виховання досліджувались І. Бехом, Л. Виготським, Д. Ельконіним, О. Запорожцем, О. Кононко, Г. Костюком, Р. Павелків та іншими науковцями. Специфіку морального виховання дітей дошкільного віку вивчали С. Богданова, А. Богуш, Л. Божович, М. Губрієнко, В. Кузь, В. Петрова, Л. Пивовар, А. Фон та інші.

Наукові дослідження учених дають можливість з'ясувати особливості засвоєння дітьми дошкільного віку моральних уявлень, навичок поведінки, які впливають на розвиток основ їхнього морального здоров'я. Підґрунтям для цього слугує визнання визначної ролі періоду дошкільного дитинства у становленні особистості, а також у формуванні у дитини ціннісного ставлення до самої себе, здатності належним чином впливати на умови життєдіяльності, усвідомлювати власне «Я», що підтверджують наукові здобутки сучасних вчених: І. Беха, Л. Божович, О. Кононко, В. Котирло, С. Ладивір, С. Максименко, Т. Титаренко та інших..

Актуальність, педагогічна значущість та потреба у вивченні практичних аспектів виховання моральної поведінки у сучасних дітей дошкільного віку зумовили вибір теми магістерської роботи: **«Особливості**

виховання моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку у взаємодії ЗДО та сім'ї».

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні досліджуваної категорії та розробці системи роботи щодо виховання моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку розвитку.

Необхідність досягнення мети зумовила вирішення таких завдань:

1. Здійснити науковий аналіз поняття про моральну поведінку.
2. Дослідити динаміку розвитку моральної поведінки в дошкільному дитинстві.
3. Визначити роль співпраці ЗДО та сім'ї у забезпеченні комплексного підходу до виховання моральної поведінки у старших дошкільників.
4. Розробити критерії, показники та діагностувати рівні сформованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.
5. Розробити систему роботи з виховання моральної поведінки у старших дошкільників.

Об'єкт дослідження – процес виховання моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – форми, методи виховання моральної поведінки у старших дошкільників.

Для вирішення поставлених задач використано **комплекс методів:**

Теоретичних: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення, дедукція, індукція.

Емпіричних: спостереження, індивідуальна бесіда з дітьми, проєктивний метод, анкетування вихователів, анкетування батьків, експеримент.

Статистичних: статистична обробка отриманих результатів: середнє арифметичне.

Особистий внесок автора і практичне значення результатів дослідження:

полягає у тому, що *уточнено* зміст понять, «мораль», «поведінка», «моральна поведінка», «людяність», «моральне виховання»; *розширено та доповнено* зміст понять «моральна норма» по відношенню до дітей дошкільного віку; «взаємодія ЗДО та сім'ї». *Розроблено* критерії, показники та рівні сформованості моральної поведінки у старших дошкільників. *Визначено та проаналізовано* компоненти сформованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. *Розроблено* систему роботи з розвитку моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку у взаємодії закладу дошкільної освіти з батьками. *Запропоновано* форми і методи роботи педагога в означеному напрямі.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження апробувались у процесі участі автора у:

1. ІХ Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Сучасна дошкільна освіта: актуальні проблеми, інноваційні пошуки» (19 жовтня 2022 року).
2. Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) «Фребелівська педагогіка в сучасній освіті: вимоги, тренди, перспективи» (20-21 квітня 2023 року).
3. Х Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, магістрів, молодих науковців «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку» (м. Ніжин, 18 жовтня 2023 року).

Публікації:

1. Кизим Н. Взаємодія закладу дошкільної освіти та сім'ї як основна ефективна умова виховання моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, педагогічні пошуки, здобутки: збірник матеріалів Регіональної науково-практичної Інтернет-конференції студентів, молодих

науковців, педагогів-практиків / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. С.84-88.

2. Кизим Н. Характеристика поняття «моральна поведінка» у контексті дошкільного дитинства. Актуальні проблеми та інноваційні пошуки у галузі сучасної дошкільної освіти: збірник наукових статей студентів, магістрів, молодих науковців спеціальності 012 Дошкільна освіта / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2023. 232 с.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з вступу, двох розділів, висновків до кожного, списку використаних джерел, додатків. Текст містить 2 таблиці, список джерел нараховує 64 позиції. Загальний обсяг роботи 100 сторінок, з них основного тексту 77 сторінки.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ВЗАЄМОДІЇ ЗДО ТА СМ'Ї

1.1. Поняття про моральну поведінку та його науковий аналіз

У філософських та етичних дослідженнях, зокрема науковців Т. Мішаткіної, В. Сагатовського, А. Скрипник, встановлюється статус поведінки як наукової категорії. Зазначається, що поведінка виступає системою учинків, моралі й моральних відносин [15].

У рамках одного з напрямів наукові діячі досліджують поведінку у контексті моралі. У межах даного напрямку чітко проявляються дві групи досліджень. Прихильники першої групи досліджують поведінку як структурний елемент моралі та зазначають, що центральним компонентом моральної поведінки являється вчинок, котрий розглядається у сукупності із попередньою та наступною діяльністю моральної свідомості, у загальному співзв'язку моральних відносин у суспільстві [15].

Представники іншої групи зокрема, Н. Гузенко, В. Сагатовський, А. Скрипник зосереджують увагу на поведінці щодо розкриття змісту функцій моралі, котрі впливають із її призначення і ролі у суспільстві [15].

Аналіз наукового доробку С. Максимюк доводить, що саме мораль регулює поведінку шляхом:

- схвалення та осуд, котрі надходять із зовнішнього середовища від громадської думки й від колективу;
- визначення правил поведінки, які є обов'язковими для всіх людей або лише для певних груп та ситуацій;
- спрямованість моралі, яка містить конкретну програму поведінки соціального суб'єкта у тих аспектах поведінки, у яких міститься

духовне ставлення суб'єкта до суспільства, до окремих людей, до групи [42].

У психологічній літературі моральна поведінка характеризується як динамічне утворення особистості, яке поступово формується, проявляється та видозмінюється протягом усього життя людини у процесі діяльності. Науковці, зокрема І. Бех, О. Киричук, В. Роменець зазначають, що саме вчинок являється логічним центром моральної поведінки особистості. Спосіб вчинкової дії формується із першим вчинком дитини, а саме із самим її особистісним народженням. У процесі діяльності, розвитку характерні ознаки поведінки особистості генералізуються та поступово утворюють модель, стиль соціальної поведінки, яка може відтворюватися і вдосконалюватися у кожному із окремих вчинкових актів, а інколи відмовлятися від звичного на користь нового [5].

Поняття «поведінка» взаємопов'язане із терміном «діяльність». Науковці О. Дробницький, М. Горлач, В. Кремень, В. Рибалко наполегливо зауважують на необхідності розрізняти дані категорії. Як зазначає останній, на відміну від поняття «діяльність» термін «поведінка» застосовується з метою характеристики не завжди усвідомлюваних стереотипів та форм самовираження індивіда у соціальному середовищі. Згідно з думкою М. Горлача та В. Кременя, діяльність не може ототожнюватися із поведінкою, оскільки у процесі діяльності здійснюється становлення і розвиток моральних принципів та норм, а поведінка є формою їх вираження у повсякденній життєдіяльності [59, с. 401].

Протилежне наукове бачення виражають науковці М. Боришевський та Ю. Трофімов. Вони вважають, що доцільно ототожнювати поняття «поведінка» та «діяльність». Дослідник М. Боришевський зазначає, що у поведінці присутні багато ознак, які притаманні будь-якій діяльності в її психологічному розумінні. До таких ознак слід віднести усвідомлюваний характер поведінки, присутність у ній мотивів і цілей, які особливо яскраво

виявляються у вчинку особистості. Так, вмотивованість і цілеспрямованість виступають основними ознаками поведінки та діяльності особистості [7; 56].

М. Федорова виділяє наступні аспекти соціальної поведінки: моральний і позаморальний. Позаморальний аспект культури поведінки включає в себе так звану «звичну поведінку». Автор зазначає, що у такій поведінці мотив та дія настільки зливаються, що власне мотивація переходить у область інтуїції та проявляє себе лише у екстремальних ситуаціях. «Звична поведінка» вміщує такі прояви особистості як дисциплінованість, дотримання правил етикету, охайність, а також діяльність, яка спрямована на задоволення гігієнічних, естетичних потреб тощо. Основою таких дій є моральні нормативи, проте мораль виражається у них на інтуїтивному рівні [58].

Згідно підходу вище зазначеного науковця, моральний аспект поведінки передбачає здатність особистості у процесі побудови взаємин із іншими людьми виявляти власні почуття соціально допустимими засобами. Моральна поведінка автором розуміється у широкому й вузькому розумінні. У широкому – поведінка вважається моральною, якщо узгоджується із вимогами моралі, її цінностями та нормами. У вузькому розумінні, моральною поведінкою є тільки та, основою якої є усвідомлений вибір її суб'єкта. Метою такої поведінки виступає активне утвердження окремих моральних цінностей [58].

На думку Н. Корнєва, А. Коваленко, вища форма моральної поведінки проявляється у тому, що поведінку детально регламентують не норми та правила, а сама особистість приймає рішення, діє згідно внутрішніх переконань, несе власну відповідальність за свої вчинки [23].

Історична перемінність цінностей обумовила те, що в процесі розвитку суспільства були різні орієнтири моральної поведінки. Науковець Ф.Бекон зазначав, що поведінка людини повинна бути основана на принципах загальнолюдської моралі, які відображаються у Біблії й у висловлюваннях мислителів.

Т.Гоббс запропонував закон розумного егоїзму, як основу моральної поведінки. Згідно з його думкою, людина від природи є злою істотою, але завдяки розвинутому розуму особистість усвідомлює важливість та необхідність дотримання миру, спокою, як умови виживання. Тож, у зв'язку із цим, ставитись до оточуючих людина має так, як припускає, щоб ставились до неї самої.

Уявлення представників німецької класичної філософії про поняття моральної поведінки пов'язані із переходом до позиції «трансцендентного ідеалізму». Згідно із їх науковими поглядами, поведінка особистості диктується трансцендентними нормами, тобто тими, котрі знаходяться за межами пізнання: безсмертною душею, нескутою волею, Богом. І. Кант заперечуючи Т.Гоббса, стверджував про те, що моральні мотиви та мотиви, які диктуються розумом – доцільності, розумної корисності, є непересічними. Одним та єдиним суб'єктивним моральним мотивом поведінки виступає обов'язок, котрий тлумачиться як практичне змушення до вчинку шляхом поваги до морального закону й лише за даною причиною. Враховуючи це автор стверджував, що людина має вчиняти лише так, щоб вона могла відчувати бажання до перетворення власної максими у всезагальний закон.

Підтримуючи вище зазначене, німецький філософ Й. Фіхте пов'язував моральну поведінку із формуванням святої волі, котра розумілася як дія, основою якої є пізнання непреложної необхідності, а не як безпричинний акт. Згідно його підходу, лише сформована воля дозволить позбутися аморальності [60].

Розглянемо наукові підходи науковців минулого, зокрема Я. Коменського, Дж. Локка, М. Монтессорі, Й. Песталоцці, К. Ушинського, до становлення категорії «моральна поведінка».

У науковій думці Я. Коменського особлива увага зверталася на виховання людяності у людині, почуття обов'язку та совісті, виходячи з загальнолюдської моралі. На даній основі педагогом виділялися чотири добродієвості, зокрема, мудрість, справедливість, поміркованість і мужність.

Остання розумілася як витривалість, виконання обов'язку, готовність принести користь. Дані почуття визначалися автором як ставлення, відношення особистості до самого себе, до інших людей, до навколишньої дійсності. У основних педагогічних працях («Материнська школа», «Велика дидактика», «Закони добре організованої школи») педагог показав, що у своєму розвитку дитина долає шлях від доморального рівня, коли поведінка контролюється страхом перед Богом, до рівня автономної моралі, коли думки і поведінка узгоджуються з власною совістю. Науковець зауважував на тому, що необхідно виховувати такі «добрі якості», як помірність, шанобливість до старших, охайність, люб'язність, справедливість, терплячість, благодійність, делікатність, уміння поводитися стримано і скромно, уміння триматися гідно [4].

Аналізуючи праці Дж. Локка, можна зазначити, що розкриваючи сутність морального виховання, науковець особливої важливості надавав вихованню в дітей чесності, сорому за неправильні вчинки, відповідальності. Автор зауважував у своїх роботах, що моральні норми та правила не мають бути чимось зовнішнім, вони повинні стати глибоко особистісними якостями людини. Метою виховання, за Дж. Локком, виступає підготовка джентльмена, котрий уміє розумно та вигідно вести справи, підтримання здорового духу у здоровому тілі та розвиток уміння поводити себе у товаристві. За переконанням педагога, мораль виходить із принципу корисності й інтересів особистості майбутнього джентльмена [61].

Згідно наукового підходу вище зазначеного автора, цілепокладання в моральному вихованні складається із декількох позицій:

- вироблення твердого стійкого характеру;
- розвиток волі;
- формування моральної дисципліни;
- уміння керувати собою.

Варто навчити дитину із дитинства керувати власною поведінкою та вчинками, уміти відмовлятися від своїх бажань. Науковець рекомендував

здійснювати моральне виховання із раннього віку дитини, коли душа найніжніша та легко піддається виховним впливам [61].

Й. Песталоцці у структурі морального виховання було виділено три компоненти, зокрема почуття, вчинки та добро. На його думку, одним з ефективних засобів виховання є вправляння у доброчесності. Тобто участь дітей у добрих та корисних справах, які потребують зусиль, відповідальності, витримки. Дані справи слід розпочинати у сім'ї, а у майбутньому систематично проводити в умовах освітніх закладів [22].

Вагомий внесок у розвиток проблеми морального виховання дітей зробив К. Ушинський, котрий зазначав, що процес формування моральних рис та почуттів особистості виступає пріоритетним у освітньому процесі. Концептуальні основи морального виховання К. Ушинського ґрунтувалися на народній педагогіці. На його думку, важливим і головним було виховання чуйності, щирості, довіри до людей, доброзичливості, скромності, гуманності, чесності, працьовитості, почуття національної і власної гідності. Як вважав педагог, особливо цінним було усвідомлення дітьми моральних норм і дотримання відповідних правил поведінки у повсякденному житті. Загартування волі повинно привчати їх стримувати власні деструктивні бажання й діяти згідно із моральними приписами. Завдяки цьому у дітей здобувається власний досвід моральної поведінки, котрий допомагає приймати правильні рішення у складних ситуаціях морального вибору. Педагог акцентував увагу на потребі дитини в спілкуванні, віддавав перевагу використовувати такі методи та прийоми виховання, як:

- обмін думками із моральних тем;
- переконання;
- роз'яснення;
- особистий приклад дорослих;
- заохочення та покарання;
- спільна діяльність: ігрова, трудова;

- організація дозвілля [61].

Розглянемо науковий підхід італійського педагога М. Монтесорі. Вона зазначала, що найперші уроки моралі дитина засвоює у період дошкільного дитинства. Якраз на даному етапі життєвого циклу людини закладаються початки й основи моральної свідомості, моральних якостей та почуттів, навичок моральної поведінки, котрі визначають подальше становлення та вдосконалення людської особистості і її інтеграції у суспільство. Науковиця М. Монтесорі вважала, що дошкільники на основі властивого їм «абсорбуючого розуму» у межах підсвідомого рівня засвоюють чимало знань щодо навколишньої дійсності, у тому числі і щодо певних соціокультурних явищ [64].

Із розвитком свідомості дитини, за М. Монтесорі, відбувається поетапна зміна «абсорбуючого розуму». Завдяки цьому відбувається перехід до свідомого сприймання та осмислення цінностей, норм, культури та ін. Сформовані у цей час уявлення та набуті знання щодо певних культурних стандартів, морально-етичних цінностей, норм й ідеалів виступають першоосновою задля розвитку моральних мотивів та формування навичок моральної поведінки [64].

Продовжуючи аналіз наукової спадщини М. Монтесорі, варто зазначити, що значному, на її думку, розширенню знань та уявлень щодо норм моральної поведінки й особливостей взаємодії із соціумом, сприяють безпосередні контакти дітей в дошкільних закладах. Особливою ефективністю у цьому процесі вирізняється комплектування гетерогенних груп за віковою ознакою. Дані групи забезпечують дошкільникам широкі можливості для їхнього інтелектуального розвитку, для становлення моральної свідомості й оволодіння навичками моральної поведінки [64].

На думку вище вказаного педагога, виховання дошкільника у різновіковій групі забезпечує різноманітність постійної соціальної позиції дитини: від молодшого до старшого. Це сприяє формуванню умінь та навичок спільної діяльності, ознайомленню із такими моральними

категоріями як: доброта, щирість, турботливість, доброзичливість, щедрість, правдивість, чесність, справедливість та ін., розвитку соціальних і моральних почуттів вихованця. Виховання дошкільників у різновікових групах, за М. Монтессорі, створює ефективні умови для розвитку емпатії і емоційної синтонії [64].

Згідно наукової думки М. Федорової, моральною являється така поведінка, основою якої є усвідомлений вибір її суб'єкта та має на меті активне устанавлення певних моральних цінностей. Це динамічне утворення особистості, яке поступово формується, трансформується протягом усього життя людини у процесі вичинювання. Моральна поведінка передбачає опанування та засвоєння особистістю цінностей світової культури, котрі являються фундаментом й одночасно засобом її формування та передбачає гармонійне об'єднання краси людської душі й видимих форм її виявлення [58].

На думку сучасних науковців О. Кононко, Т. Поніманської, основою моральних якостей є знання щодо моральних норм, доступних розумінню дітей-дошкільників. У етико-психологічних наукових джерелах моральна норма тлумачиться як одна з найбільш простих форм моральних вимог. Вона виступає в подвійному вигляді: і як елемент моральних відносин та як форма моральної свідомості. З однієї сторони, вона є нормою поведінки, звичаєм, постійно відтворюваний у однотипних учинках більшості людей як моральний закон, який є обов'язковим для кожної людини. Автори зазначають, що моральна норма формулюється моральною свідомістю у вигляді наказу, який однаково звернений до всіх людей, котрий повинен виконуватися ними безумовно у різних життєвих ситуаціях [29; 49]

За переконанням Т. Фасолько, моральна норма буде прийнята індивідуальною свідомістю тоді, коли суб'єктом поведінки буде усвідомлена, стане його внутрішнім переконанням, з'єднається із волею, тобто перетвориться на внутрішню основу свободи вибору учинку. Результати наукових досліджень зазначеного автора доводять, що успішне усвідомлення

особистістю важливих морально-етичних правил та норм ґрунтується на її емоційній сфері. Т. Фасолько підкреслювала роль емоційної сфери у пізнавальній діяльності людини, а саме, вважала, що емоції є джерелом сили продуктивної ефективної роботи головного мозку, котрі забезпечують підготовку нервової системи до майбутньої діяльності [57].

Згідно наукового підходу Н. Гузенко етичні, психологічні та філософські аспекти поведінки і моральної поведінки надзвичайно тяжко диференціювати. Автор розв'язує досліджувану проблему як міждисциплінарну. Саме тому не відокремлює психологічне знання від етичного. Таким чином, реалізується міждисциплінарний підхід у процесі розкриття змісту понять «моральна поведінка» та «досвід моральної поведінки» [15].

У наукових джерелах і дослідженнях, які стосуються процесу формування досвіду моральної поведінки дитини накопичений теоретичний і емпіричний матеріал, котрий необхідний для розкриття сутності понять «досвід моральної поведінки особистості» і «моральна поведінка». В першу чергу мається на увазі етична наука, теоретичні та прикладні завдання якої полягають у визначенні структури поведінки та вчинку, у розробці способів практичного впливу щодо моральної свідомості та поведінки дитини [24; 42; 46].

Поняття «моральна поведінка» набула міждисциплінарного статусу. Дана категорія певним чином присутня у кожній науковій дисципліні та області застосування її значення. Глибокий аналіз наукової літератури дає змогу виділити філософський, педагогічний та етичний напрями аналізу моральної поведінки особистості.

Виокремлення напрямів аналізу категорії «моральна поведінка» є умовним, через те, що як у етичних, психологічних, філософських, так й у педагогічних дослідженнях питання моральної поведінки особистості, чітко простежується думка щодо етико-психологічних аспектів поведінки, котрі не є віддільними один від одного. Також варто зазначити про те, що спочатку

даною проблемою опікувалися переважно психологи, тобто носії науки, предметом котрої виступала свідомість. Саме вони вивчали свідомість людини у нерозривному зв'язку із її поведінкою.

В. Зубрицька-Макота під досвідом моральної поведінки, розуміє сукупність усвідомлених способів та умінь реалізації дій та вчинків. Моральний досвід виступає теоретичним і практичним досягненням у галузі реалізації норм поведінки у моральному житті суспільства в цілому. Моральний досвід поведінки являє собою одну із найважливіших частин моральної діяльності особистості [20].

Аналіз педагогічного підходу О. Галян дозволяє стверджувати, що досвід моральної поведінки дитини – це здатність здійснювати вчинки та дії, реалізовувати норми поведінки. Дане розуміння науковцем досвіду моральної поведінки дитини майже нічим не відрізняється від поняття моральної поведінки, яке передбачає відношення до норм моралі [14].

У контексті зазначеного О. Галян надає значної уваги нормам поведінки. Такий підхід не суперечить науковим підходам до простих правил моральності, норм та ідеалів, котрі впливають із приписів моралі, що регулюють поведінку особистості. Але вони є більш широкими за своїм змістом, порівняно із нормами поведінки, котрі ґрунтуються у рамках моралі [14].

Таким чином, аналіз філософської, етичної та психолого-педагогічної літератури дає можливість з різних аспектів розглянути, на теоретичному рівні дослідити та визначити поняття «моральна поведінка» як систему усвідомлених вчинків і дій, яка формується у процесі набуття знань щодо моралі, моральних норм, набуття умінь їх застосовувати у повсякденному житті та навичок моральних вчинків, які доведені до автоматизму шляхом власних емоційно-вольових зусиль. Досвід моральної поведінки виступає важливим чинником у становленні дитини, як особистості.

1.2. Динаміка розвитку моральної поведінки в дошкільному дитинстві

На сучасному етапі розвитку суспільства одним із морально належних орієнтирів виступає еталон моральної добродесної особистості, у співвідношенні із яким й має будуватися реальна поведінка людини.

Ряд науковців, зокрема Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, О. Рейпольська, Н. Шкляр вважають, що зміст морального виховання підпорядкований вічним цінностям та конкретним потребам суспільства, котрі із часом змінюються. Засновані вони на засадах рівноцінності особистості педагога й дитини, гуманістичності змісту і засобів виховання, довіри й поваги у процесі виховання, формування позитивної емоційної атмосфери, продуктивної, творчої взаємодії педагога й дитини. Моральне виховання завбачає різноманітні впливи на почуття, думки, соціальну практику особистості, її самовдосконалення. Даний процес поєднує в собі такі особливості:

- цілеспрямованість, яка полягає у чіткій визначеності мети педагогічних впливів;
- багатофакторність, котра передбачає урахування усіх факторів, що відіграють суттєву роль в процесі виховання;
- віддаленість в часі результатів роботи, виховання являється тривалим процесом, його результати не можуть бути одержані відразу;
- неперервність, яка полягає в систематичності взаємовпливів вихователя і вихованця;
- визначальна роль педагога, тобто педагог повинен бути моральним взірцем для дитини;
- цілісність, яка передбачає внутрішню єдність усіх виховних засобів та впливів, що стосуються формування моральної культури людини [10].

Гнучкість нервової системи особистості дитини являється передумовою її високої емоційної активності. Предмети та явища, які оточують дитину завжди викликають у неї певні емоції. Саме тому неповторність перших вражень забезпечується не стільки глибкістю їх усвідомлення, скільки великою силою емоційного впливу. На даному етапі динамічно розвивається як характер дитини, так і способи прояву емоцій. В найменших дітей виникає схожий настрій, як і у людей, із якими вона спілкується. Дитина неначе переймає від них настрої. Високий рівень розвитку емпатії являється результатом розуміння дошкільником емоційного стану іншої людини. Такий стан він не просто копіює, а й сприймає душею. Дана форма прояву почуттів обумовлена потребою у підтримці із боку іншої людини, у її допомозі, саме тому має моральний зміст [47].

Згідно з науковим підходом О. Білан, моральне виховання із перших років життя малюка спрямоване на формування його ціннісних орієнтирів, моральної позиції, інтересів і потреб. Оскільки на даному етапі закладаються початки морального розвитку вихованця, розвиваються уявлення, звички, почуття, котрі спрямовують подальше його удосконалення. Особливо великі зміни відбуваються в мотиваційній сфері дошкільника, які виявляються в розвитку моральних мотивів поведінки. А у період старшого дошкільного дитинства вони набувають супідрядності, тобто підпорядкованості певній вищій меті. Саме тому неуха до морального виховання у період дошкільного дитинства не може бути компенсована в наступні роки [6].

А. Курчатова моральне виховання тісно пов'язує із моральним розвитком. Тому що взаємодія між педагогічними впливами й розвитком особистості відбувається шляхом сприймання, усвідомлення, оцінку і перевірку досвідом моральних норм та вимог. Дошкільне дитинство являється початковим періодом становлення особистості дитини, у цей час формуються основи характеру, відношення до навколишнього світу, оточуючих людей, до себе, сприймаються і засвоюються моральні правила й

норми поведінки, які є важливими для особистісного розвитку якості психіки [35].

За Н. Скрипник, однією із перших моральних потреб виявляється потреба у спілкуванні. Вдовольняється дана потреба в процесі взаємодії із дорослими, котрі вміло добирають педагогічно доцільні зміст і засоби спілкування. У даному процесі дитина набуває першого досвіду моральної поведінки. Це не означає, що педагог формує таку поведінку за власними переконаннями чи еталонами [55].

Дитина розвивається тільки тоді, коли сама активно виконує певну діяльність, діє. Мистецтво вихователя полягає у пробудженні й спрямуванні її активності на процес самовиховання.

Процес формування моральної поведінки особистості відбувається нерівномірно. У кожен період дошкільного дитинства малюк переходить на якісно нові рівні, етапи морального розвитку. Т. Поніманська визначила, що такими рівнями є:

Першим рівнем є уявлення дитини про моральні норми. У період молодшого дошкільного віку виникають первинні уявлення щодо того, що таке добре, а що – погано. Це відбувається у процесі формування нового типу взаємостосунків між дитиною і дорослими. Розвиток самостійності дитини у цей час супроводжується нагальною потребою співучасті у житті дорослих, спільної діяльності із ними. Нестримне прагнення до позитивної оцінки, підтримки і схвалення своїх дій зумовлює організацію процесу засвоєння вихованцем моральних норм [51].

На думку Т. Поніманської, у середньому дошкільному віці чітко проявляється позиція «захисника» правил і норм поведінки, еталоном яких виступає дорослий. Таким чином формується у дітей перший етап уявлень про добро та зло, про те, як варто поводитися із іншими людьми, та як ставитися до своїх й чужих вчинків. Даний етап пов'язаний з безпосереднім емоційним ставленням до оточуючих людей, котрі пред'являють дані вимоги [51].

Другим рівнем являється, за Т. Поніманською, моральні почуття і мотиви поведінки. У старшому дошкільному віці моральні почуття та знання пов'язуються із почуттям обов'язку. Дошкільник у цьому віці здатний усвідомлювати моральний зміст власної поведінки. Також виникають внутрішні моральні інстанції, тобто прагнення поводитися згідно із моральними нормами і не тому, що за цим слідкують батьки чи вихователі, а саме тому, що це є приємним для себе й інших [50].

О. Косенчук зазначає, що протягом дошкільного дитинства розвиваються наступні внутрішні моральні якості:

- почуття власної гідності, коли дитина відчуває гордість за гарно виконану роботу, гідний вчинок, свою поведінку в цілому;
- почуття сорому, яке виявляється у ніяковості, котру дитина відчуває від негідного вчинку, власної провини – спочатку під впливом зауважень дорослих, а в старшому дошкільному віці дане почуття поєднується із почуттям власної гідності та стає стійким. Дитині також соромно у разі, коли принижують її гідність. Для того, щоб уникнути сорому, зауважень дорослих, вихованець може утриматися від вчинків, котрі викликатимуть осуд;
- почуття обов'язку [32].

На думку Л. Лохвицької, вище зазначені почуття проявляються у вигляді емоційних станів, які розвиваються у діапазоні від задоволення, котре трирічна-чотирирічна дитина відчуває за умови схвалення дорослими її поведінки, до почуття радості, вже у п'ять-шість років, за добрий вчинок, допомогу товаришеві, гарно виконане доручення. Науковець стверджує, що у шість-сім років почуття обов'язку виступає мотивом вчинків дитини, переживається глибоко та стає стійким. Дане почуття здійснює вплив на поведінку, спонукає до прояву турботи про товаришів, чуйності, відповідальності, симпатії, сприяє подоланню істичних тенденцій в поведінці. Однак у даному віці таке почуття властиве не всім дітям [38].

Як зазначає О. Кононко, велике значення для засвоєння моральних правил і норм має така властивість дошкільників, як прагнення до контакту із однолітками, котре можна задовольнити тільки за умови дотримання моральних вимог і правил, орієнтуватися на можливість бути зрозумілим і колективі. Іноді неприйнятний вчинок або конфлікт може бути спричинений через незнання того, як варто поводитися у конкретній ситуації, чого уникнути [28].

Продовжуючи думку вище зазначеного науковця, варто зазначити, що досвід негативної поведінки дитини може стати причиною замкнутості, відчуження й інших небажаних наслідків. О. Кононко звертає увагу на те, що більшість «важких» дітей у період дошкільного і молодшого шкільного віку зазнавали дефіциту уваги, розуміння у спілкуванні із однолітками та тому часто конфліктували із педагогами, батьками, товаришами.

Третім рівнем морального розвитку, за Т. Поніманською, є звички моральної поведінки. Процес виховання моральної поведінки дитини означає забезпечення єдності мотивів та дій особистості. Моральні мотиви є рушійною силою до певної дії, вони надають поведінці особистісного змісту. На етапі дошкільного дитинства розпочинається формування підпорядкування мотивів поведінки, котрі являються свідченням моральної вихованості. Оскільки один і той самий вчинок може бути обумовлений різними мотивами та свідчить про різні рівні опанування певних норм [50].

Моральне виховання, на думку Т. Піроженко, передбачає становлення у дитини-дошкільника системи домінуючих мотивів, які відповідають моральним нормам і визначають її стосунки із оточуючими людьми (дорослими та однолітками). Важливими аспектами розвитку мотивів поведінки у період дошкільного віку виступають підвищення рівня усвідомленості їх: дошкільник починає розуміти, чим обумовлені його вчинки, як вони пов'язані із наслідками поведінки. Все це стає можливим завдячуючи розвитку у дошкільників самосвідомості, тобто розуміння того,

ким вони є, якими якостями наділені, як ставляться до них інші та чим зумовлене таке ставлення [47].

Р. Павелків зазначає, що самосвідомість виявляється через самооцінку, тобто вміння оцінювати власні досягнення і невдачі, якості й можливості. Розвиток самосвідомості ще не означає, що дитина уже не потребує виховного впливу з боку дорослих. За твердженням науковця, для розвитку особистості дитини, вік якої становить від трьох до шести років, дуже необхідна прихильність людей. Без такої прихильності дошкільник може стати жертвою страхів та тривожних переживань, його може вразити психічна атрофія, наслідки від якої часто зберігається протягом усього життя та позначається на смаках та волі індивіда [44].

Т. Поніманська також виділила четвертий рівень розвитку моральної поведінки – основи соціальної компетентності. Розвиток особистості дитини засвідчується зміною її активності у соціальних ситуаціях. Йдеться про вплив середовища і ставлення дитини до нього. У визнанні значущості кожного із цих явищ полягає принципова диференціація між навчально-дисциплінарною і особистісно-орієнтованою концепціями виховання. Вихованням свідомого відношення дитини щодо явищ дійсності опікується гуманістична педагогіка. Навчально-дисциплінарна педагогіка відводить вирішальну роль формуючим впливам середовища. В ранньому віці починає формуватися «базисна довіра до світу», тобто уявлення дитини щодо надійності дорослих, емоційна близькість з ними. За умови правильного виховання вона перетворюється на відкритість до соціального впливу, готовність сприймати інших людей, виникає інтерес до спілкування [51].

У Базовому компоненті дошкільного освіти (Державний стандарт дошкільної освіти) в Україні моральні якості означені основою соціальної компетентності дитини, яка охоплює:

- вміння орієнтуватися у світі людей (рідні, близькі, різного віку, статі, роду зайняття, знайомі, незнайомі і т.д.);

- здатність дитини розуміти інших людей, їх потреби, настрої, особливості поведінки;
- вміння шанувати інших людей, турбуватися про них, допомагати їм;
- змога обирати відповідні ситуації спілкування і спільної діяльності. Соціально компетентна особистість дитини дошкільного віку здатна відчувати власне місце у системі соціальних стосунків, адекватно поводитись у соціумі [3].

Тож цілеспрямований процес залучення дитини-дошкільника до моральних цінностей людства та конкретного суспільства починається у ранньому дитинстві. Успішність даного процесу залежить від поєднання моральної свідомості й поведінки. Визначальною у ньому виступає роль дорослого як «соціального провідника», еталону для наслідування поведінки, організатора соціального досвіду дитини.

На думку О. Кошелівської, усі моральні норми та правила доступні для засвоєння дітьми дошкільного віку, немає серед них «дорослих» і «дитячих» норм. Проте педагог має враховувати, що знання дошкільників існують у формі уявлень, а тому не потрібно вимагати від них тлумачення етичних розумінь. На даному життєвому етапі вони усвідомлюють лише загальну тенденцію: бути ввічливим, турботливим, чесним – це добре. Використовуючи згадані поняття, діти не можуть витлумачити їхньої суті. Проте, як засвідчує дослідження О. Кошелівської, зміст моральних норм постійно цікавить дітей, що спростовує думку щодо морального реалізму дітей-дошкільників у умовах цілеспрямованого формування етичних понять та уявлень. Три-, чотирирічна дитина здатна усвідомити тільки загальну характеристику моральних якостей, при цьому не диференціюючи їх змісту. Часто неадекватними являються визначення дітей старшого дошкільного віку. Диференціація таких моральних понять, як доброта, чуйність, чесність, справедливість, трудолюбство, дружба, товариськість та інші, відбувається поступово [34].

С. Ладивір вважає, що моральним уявленням та судженням дітей дошкільного віку притаманні конкретність, елементарність, зв'язок з почуттями. Щоб виховання було здатне створити для людини «іншу природу» необхідно, щоб її ідеї перетворилися у твердження вихованців, твердження – у звички, а потім звички – у навички [36].

Недостатній розвиток уявлень щодо норм і правил поведінки, згідно думки О. Михальчук, знижує рівень моральних мотивів, локалізує моральну поведінку, зв'язок з почуттями [43].

За Л. Лохвицькою, навички моральної поведінки являються невід'ємною складовою розвитку дітей, визначають їх вчинки, зумовлюють ставлення до навколишнього середовища, дорослих й однолітків. Однак важливо не тільки те, як діти поведуться, але і те, як вони приймають рішення щодо певного вчинку: самостійно або під впливом дорослого. Звична поведінка дошкільників формується послідовно, із набуттям досвіду. В процесі пізнання дитиною моральних засад педагог повинен допомагати їй виховувати у собі самостійність, культуру спілкування і різних видів діяльності, налаштовувати на вчинки відповідно до норм моралі [39].

Як зазначає Н. Чернега, часто буває, що рівень моральних уявлень перевершує розвиток поведінки дитини, адже формування навичок поведінки вимагає більше часу та вправлення, ніж формування основаних на пам'яті уявлень. Окрім цього, у процесі виховання педагог не постійно може забезпечити поєднання знань дітей щодо моральних норм із вимогами дорослих до їхньої поведінки. Тому реалізація уявлень щодо моральних норм у реальних вчинках дитини у різних життєвих ситуацій виступає дуже складним завданням. Рушійною силою поведінки дитини дошкільного віку є моральні почуття, котрі виражають бажання й емоційні стани, надають певних барв психічним процесам [62].

Т. Лебеденко важливої ролі у розвитку моральної поведінки надає моральній самооцінці. На думку науковця, моральна самооцінка, яка виникає

у дітей на кінець дошкільного віку, виступає початковим етапом розвитку потреби у моральній поведінці, розуміння свого емоційного стану та передбачення наслідків для себе, власного втручання чи невтручання в ситуацію. У результаті проведених досліджень Т. Лебеденко приходиться до висновку, що однією із важливих умов розвитку у дошкільників моральної саморегуляції виступає розвиток у них внутрішніх емоційних уявлень щодо того, якими б вони хотіли бачити себе у моральній ситуації незалежно від зовнішніх санкцій і контролю. Моральна регуляція поведінки включає запити до дитини самостійно оцінювати власні дії і відповідно спрямувати свою поведінку. Все це означає, що оцінка, котрій піддається моральний вчинок, повинна стати внутрішнім регулятором – самооцінкою [37].

Результати психолого-педагогічного дослідження Р. Павелків, указують на психологічну готовність дитини дошкільного віку до моральної дії. Дана готовність визначається знанням моральних норм і емоційним ставленням до них. Моральна поведінка означає поєднання мотиву та дії. Важливим новоутворенням психіки дитини-дошкільника виступає формування ієрархії мотивів. Автор доводить, що супідрядність мотивів являється найважливішим фактором розвитку особистості дошкільника, оскільки ієрархія мотивів надає певного спрямування усій поведінці людини, яка дає змогу оцінювати не тільки окремі учинки дитини, але й поведінку загалом – позитивну та негативну [44].

За Л. Лохвицькою, одним із показників моральної вихованості служить переживання моральних мотивів, не окремі учинки дошкільника. Адже один і той самий вчинок може бути обумовлений різними мотивами та свідчити про різні рівні оволодіння дітьми моральних норм. Одержуючи статус мотивації, моральна якість перетворюється на джерело моральної активності особистості. Тож, важливою основою формування у дитини відповідального самовизначення виступає формування у неї системи домінуючих мотивів, котрі відповідають моральним нормам суспільства [39].

Аналізуючи психологічні основи досліджуваної проблеми, Т. Фасолько робить висновки щодо наявних вікових можливостей дошкільників у процесі засвоєння моральних цінностей, серед них й відповідальність. Дослідження педагогічних умов виховання, здебільшого були орієнтовані на відповідальну поведінку у межах виконання обов'язку. Автор розрізняє чотири рівні відповідальної поведінки дітей-дошкільників та акцентує увагу на динаміці розвитку відповідального самовизначення, ініціативної відповідальності, котра є базовою якістю та складовою соціальної компетентності особистості, починаючи із дошкільного віку [57].

Таким чином, цілеспрямований процес долучення дітей дошкільного віку до моральних цінностей людства та конкретного суспільства розпочинається у ранньому дитинстві. Ефективність та успішність даного процесу залежить від поєднання моральної свідомості та поведінки. Визначальною у ньому виступає роль дорослих як соціальних провідників.

Протягом дошкільного дитинства відбувається динаміка розвитку моральної поведінки дитини. Діти дошкільного віку завжди цікавляться проблемою моральних правил та норм. У ранньому та молодшому дошкільному віці даний процес відбувається на несвідомому, інтуїтивному рівні, під впливом дорослого. Дорослішаючи, у середньому та старшому дошкільному віці, діти набувають більшого морального досвіду, засвоюють знання щодо моральних норм і правил, якими і керуються у різних життєвих ситуаціях.

1.3. Співпраця ЗДО та сім'ї у забезпеченні комплексного підходу до виховання моральної поведінки у старших дошкільників

Згідно Концепції дошкільного виховання, Державної національної програми «Освіта» Україна ХХІ ст., Закону України «Про дошкільну освіту», Базового компоненту дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти) зростає значимість сімейного виховання, передбачається

взаємопроникнення родинного та суспільного виховання із метою створення для кожного вихованця єдиного, дитиноцентричного виховного середовища.

За Положенням про заклад дошкільної освіти, учасниками освітнього процесу являються не лише педагогічні працівники й діти, а й батьки. Оскільки сім'я є найпершим та найважливішим соціальним інститутом виховання. Саме із сім'ї дитина виносить найперші враження щодо навколишнього світу, у сім'ї формуються найперші оцінні уявлення, закладаються моральні засади, прищеплюються культурні та гігієнічні звички. Сім'ї належить пріоритет в становленні особистості дитини, родина має максимальні можливості для здобуття малюком знань, умінь і навичок, які будуть необхідними у подальшому житті [48].

Розуміння того, що саме у сім'ї закладаються основи повноцінного фізичного та психічного розвитку дитини, схиляє заклад дошкільної освіти (далі – ЗДО) щодо пильного вивчення запитів, потреб та вимог сучасної сім'ї, до тісної взаємодії ЗДО та родини, комплексного підходу до розв'язання досліджуваної проблеми.

У сучасній педагогічній науці комплексний підхід виступає одним із важливих принципів розвитку виховання і навчання. Фундаментом комплексного підходу виступає діалектична єдність процесів взаємодії двох і більше педагогічних явищ і процесів. Реалізацію комплексного підходу уможливорює єдина мета, завдання, зміст освітнього процесу, і також форми, методи й прийоми, котрі використовуються за його дотриманням. Даний підхід не є можливим за умови відсутності спрямування педагогічного персоналу на вікові та індивідуальні відмінності дітей, постійного моніторингу розвиненості якостей, особливостей дітей із відповідним внесенням доповнень та корекцією його змісту, напрямків, які виявляються у поєднанні виховних впливів ЗДО і сімей вихованців [27].

Батьки і вихователі ЗДО об'єднані однією справою – розвитком, вихованням і навчанням дітей, в тому числі й вихованням моральної поведінки. У даному процесі досить важливим моментом є їхня тісна

співпраця, яка базується на взаємодопомозі й взаєморозумінні. За В. Короленко, сім'я у порівнянні із закладом дошкільної освіти має набагато більше можливостей та перспектив для розвитку активності дитини. Оскільки, виховання у родині значно емоційніше. Стосунки між батьками й дітьми вибудовуються на почутті любові і прихильності один до одного. Сімейне виховання можливо замінити суспільним, але щодо впливу батьків, особливо матері, то така заміна неможлива. Саме тому, співпраця батьків із ЗДО відзначається такою важливістю [31].

На думку А. Різак, програма навчання і виховання дітей дошкільного віку досить складна й насичена. Успішність її реалізації залежить саме від того, наскільки дорослі (батьки) будуть ознайомлені із її основними вимогами щодо формування самостійності, та наскільки зможуть дотримуватись її у домашніх умовах [52].

О. Ковшар партнерською взаємодією вважає особливу форму взаємозв'язку між учасниками освітнього процесу, у ході та результаті якого відбувається взаємне поглиблення емоційної, інтелектуальної, діяльнісної сфер учасників даного процесу, котрий має соціально значущий характер [25; 26].

Згідно наукового підходу Т. Афанасенко, партнерська взаємодія, спрямована на виховання моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, має будуватися на трьох основних компонентах: взаємовідносини адміністрації та педагогічного колективу закладу дошкільної освіти, усіх причетних членів родин та самих дітей. Всі ці компоненти не можуть розглядатися окремо у процесі виховання почуття чуйності. Вони взаємопов'язані для досягнення мети, виховуючи дітей із стійкими моральними якостями [2].

В основу взаємодії сучасного закладу дошкільної освіти та сім'ї, у напрямку виховання моральної поведінки старших дошкільників, Л. Зданевич, покладає співробітництво. Ініціатором його встановлення повинен виступати дошкільний заклад, адже педагоги

професійно підготовлені до здійснення освітньої роботи. Педагог чітко усвідомлює, що співробітництво необхідне в інтересах дитини. У цьому важливо переконати батьків. Тому важливим питанням діяльності дошкільного закладу є готовність педагога спілкуватись із батьками, вибудовувати позитивні, педагогізовані стосунки. Фахівець у даній галузі повинен володіти певними особистісними якостями, насамперед умінням уважно слухати батьків та бути професіоналом у взаємодії як із дітьми, так і батьками [19].

Т. Галицька, у вирішенні питання щодо виховання моральної поведінки дошкільників, акцентує увагу на необхідності педагогізації батьків. У даному процесі науковець зауважує на:

- дитині, як найбільшій цінності, котра виховується відповідно до сімейних, родинних традицій;
- батьках (сім'ї, родині) як найбільшій моральній цінності, оберезі моралі та духовності;
- педагогах – професіоналах, партнерах, які створюють дух творчості, спрямовують взаємодію, вчать мистецтву життя, життєвої компетентності [13].

На думку І. Апрелевої, щоб найкраще та найвідповідальніше підійти до процесу виховання моральної поведінки у дитини, батьки разом із вихователями мають побудувати свої стосунки на принципах взаємоповаги, розуміння важливості один одного та усвідомлення того, що дане партнерство матиме довготривалий вплив, який принесе користь усім [1].

Як зазначає Н. Каньоса, завдяки тісному співробітництву закладу дошкільної освіти із батьками й іншими членами родини навколо вихованців створюється атмосфера довіри, взаєморозуміння, єдиних вимог, підтримки. Це означає, що батьки й інші члени родини повинні перестати бути пасивними, виступати у ролі експертів або спостерігачів, та почати діяти із вихователями та дітьми на засадах партнерства із правом ініціативи, самоконтролю, активної дії. Вони рівноправні партнери та союзники [21].

О. Рудік, І. Молодушкіна зазначають, що співпраця педагогічного колективу та батьків вихованців, у процесі вихованні моральної поведінки, може відбуватися таким чином:

- активна допомога батьків в створенні умов для успішної реалізації освітнього процесу, тобто залучення до створення дизайну групових приміщень чи окремих тематичних куточків, виготовлення ігрових матеріалів, озеленення майданчиків;
- періоди підготовки до свят, адже вони об'єднують дітей та дорослих спільними переживаннями й справами, створюють атмосферу піднесеності, веселого настрою, сюрпризності;
- батьки за домовленістю із адміністрацією можуть провадити гурткову роботу у масштабах всього дошкільного закладу [9].

Для підвищення педагогічної майстерності батьків заклад дошкільної освіти може використовувати різноманітні форми співпраці із батьками, зокрема колективні, наочно-інформаційні, індивідуальні. О. Кононко зауважує на застосовуванні вихователями ефективних форм роботи, котрі сприятимуть спільному вихованню і дітей самостійності – домашні завдання. Науковець звертає увагу на ефективність наочно-інформаційної форми – скринька для запитань. Запитання та пропозиції батьків значно допоможуть вихователю визначити цікаві теми, котрі можна обговорити у межах батьківських зборів. Запитання впливають на добір педагогом матеріалів для виступів перед батьківською аудиторією, визначають їх дієвість і актуальність. Пропозиції батьків враховуються у процесі складання тематики батьківських зборів [27].

Продовжуючи попередню думку, звертаємось до наукового підходу Н. Гаврилук, яка зазначає, щоб підвищити ефективність процесу формування моральної поведінки у старших дошкільників, слід цінувати ідеї батьків, прислухатися до їхніх порад. Бажано разом із батьками обговорювати та розв'язувати глобальні проблеми і конкретні моральні питання, приймати важливі рішення. Лише завдяки високій культурі спілкування педагогічного

колективу та батьків, неупередженості, доброзичливості у розв'язанні різних моральних проблем можна досягти високої ефективності у взаємодії ЗДО та сім'ї. На думку науковця, важливо дотримуватися наступних положень:

- Доброзичливість, привітність, оптимізм у стосунках із батьками.
- Прояв щирого зацікавлення до батьків дітей, особистісний підхід до наявних проблем сімейного виховання в спілкуванні із ними.
- Заохочення батьків до участі у спільній роботі із дитиною та педагогом, колективом ЗДО.
- Залучення батьків до аналізу успіхів дитини, прогнозування перспективи її розвитку.
- Вміння вислухати батьків, прагнення зрозуміти їх проблеми, допомогти прийти до найбільш оптимального рішення [12].

Такий підхід сприятиме зближенню у дитячій свідомості образів педагогів та членів сім'ї за рахунок здобуття найближчими людьми спільних характеристик, певного уподібнення. У результаті, образ вихователя пом'якшується, споріднюється із образами батьків. В той же час дитина починає сприймати усіх членів родини не тільки як людей, які її обслуговують, задовольняють усі потреби тощо, але і як авторитетних вимогливих вихователів, які виступають носіями цікавої інформації, багатьох здібностей, умінь. Дія принципу взаємопроникнення ЗДО та сім'ї – двох важливих соціальних інститутів, забезпечує єднання сімейного та суспільного виховання у одну суцільну ланку, яка спрямована на досягнення єдиної мети – гармонійний, всебічний розвиток особистості.

Науковці Г. Дмитраж, О. Пушкар-Гуцал вважають, що успіх співробітництва значною мірою залежить від двохсторонніх установок сім'ї та ЗДО. Найсприятливіше вони закладаються за умови, коли обидві сторони усвідомлюють важливість цілеспрямованого впливу на дитину та довіряють один одному. Батьки мають бути впевненими, що їхня участь в житті дошкільного закладу необхідна не тому, що це бажання вихователя, а тому, що це необхідно для розвитку їх дитини. Батьки мають усвідомлювати

конкретні позитивні результати для дитини, шляхом їх включення і життя дитячого садка. Важливо, щоб батьки були упевнені у хорошому, доброзичливому ставленні педагога до дитини, відчували їхню компетентність із питань морального виховання, цінували його особистісні моральні якості. Така довіра сама виступає проявом спонтанності: педагог має заслужити її добром, турботливим ставленням до дитини, умінням пробуджувати у ній красу, щирість та милосердя. До цього варто віднести також культуру спілкування, тактовність та взаємну повагу. Для узгодження дій родини й дошкільного закладу як суб'єктів морального виховання слід дотримуватися наступних вимог:

- 1) співпраця родини та ЗДО повинна ґрунтуватися на взаємній повазі, рівноправному партнерстві;
- 2) основою співпраці має бути взаємна довіра. Важливу роль у її зміцненні грає порозуміння. Кожен суб'єкт повинен знати функції усіх суб'єктів і зміст їх діяльності, уявляти свою роль у взаємодії.
- 3) співпраця сім'ї, закладу дошкільної освіти можлива тільки за умови їх духовної єдності. Підґрунтям даної єдності виступає любов до дитини, сприйняття її як вільної особистості.
- 4) педагогічний колектив і колектив батьків має бути єдиним живим організмом, об'єднаним спільною метою, доброзичливими стосунками й високою відповідальністю [16].

На думку О. Шаповалової, присутність батьків у житті закладу дошкільної освіти надасть можливість істотно змінити життя дітей, додати позитиву, створити домашню атмосферу, а також допоможе батькам об'єктивно оцінити слабкі та сильні сторони у вихованні дитини. Педагоги отримують багато додаткових відомостей щодо індивідуальних особливостей кожної дитини, щодо емоційного характеру спілкування у сім'ї, щодо формування різних трудових навичок та звичок, для яких родина має більші можливості. Відкриті, доброзичливі, зацікавлені контакти із сім'єю

допоможуть виявити кращий досвід сімейного виховання, а також зацікавити інших [63].

Співпрацюючи із сім'ями, за Л. Лохвицькою, основне завдання педагога полягає в тому, щоб допомогти батькам зрозуміти та сприйняти ідеї й орієнтири щодо виховання моральності у дітей старшого дошкільного віку. Працюючи за такою схемою варто розуміти, що дитина є особистістю із своїми правами та обов'язками. Тобто вона являється рівноправним учасником освітнього процесу. Поєднання ЗДО та сім'ї у вихованні дитини забезпечує вироблення правильної поведінки, а також прискорює процес засвоєння знань, вмінь та навичок, сприяє зростанню авторитету дорослих, зокрема батьків та вихователів у очах вихованця. Основою такої єдності виступають педагогічні знання батьків, їх компетентність про роботу дошкільних установ [41].

Підтримуючи позицію щодо ефективності взаємодії різних соціальних інституцій О. Брежнєва, зазначає, що вихованню моральної поведінки сприяє гармонійна взаємодія між ними. До таких інститутів, у першу чергу, належать сім'я, заклади дошкільної освіти та неформальні установи. Задля того, щоб досягти бажаних результатів у даній сфері необхідна спеціальна підготовка. Зокрема, заклад дошкільної освіти повинен сформувати середовище, у котрому будуть застосовуватися спеціальні форми роботи, що будуть ефективними та допоможуть у налагодженні тісного контакту [53, с. 70].

В. Короленко вважає, що успіх у взаємодії дошкільного закладу і батьків залежатиме від творчого підходу. У процесі виховання моральної поведінки у дошкільників варто застосовувати нові форми роботи. Основною метою таких методів буде обмін ефективним досвідом процесу виховання. Науковець до таких форм колективної роботи відносить усні журнали, круглі столи, педагогічні вітальні, батьківські конференції, заняття-тренінги, семінари-практикуми, диспути. Педагогам, використовуючи зазначені форми роботи доцільно застосовувати сучасні інформаційні технології [31].

На думку Л. Свирської, Н. Петрової, у процесі виховання моральної поведінки завданнями закладу дошкільної освіти є не лише інформування батьків, а й активне залучення їх до співпраці, навчання батьків правильно організувати спілкування та спільну діяльність із дитиною. А також активно залучати батьків до освітнього процесу, це допомагає налагодити взаєморозуміння. За таких умов батьки стають близькими до життя дітей, вони цікавляться актуальними проблемами закладу дошкільної освіти. Всі учасники займають рівні позиції. Проблеми дошкільного закладу стають також проблемами сім'ї [54].

Як стверджує Т. Довженко, заклади дошкільної освіти мають бути центром спільної виховної роботи. Таке розуміння зумовлено низкою факторів:

- 1) нині, як правило, лише заклад дошкільної освіти забезпечує необхідний рівень розвитку дітей, котрий обумовлюється вимогами сучасності й прискоренням науково-технічного прогресу;
- 2) ЗДО забезпечені спеціально підготовленими кадрами, в той час, коли більшість батьків не мають необхідної педагогічної підготовки;
- 3) значну частину часу діти проводять у закладі дошкільної освіти, його вплив відображається також на їх поведінці у сім'ї [17].

Взаємовплив даних двох соціальних середовищ у результаті надасть позитивний вплив на виховання моральної поведінки особистості дошкільника. Задля виховання досліджуваної якості у дошкільників вихователь ЗДО має спланувати роботу із сім'ями: вивчити склад сімей, їхній мікроклімат, традиції, взаємовідносини, мрії та інше.

Л. Лохвицька зазначає, що батьки та вихователі мають добре розуміти вихованця, врахувати його бажання, потреби, інтереси. Такий підхід передбачає сприйняти дитину як унікальну особистість, визнати її права, ставитись до неї як до суб'єкта із власними потребами розвитку. Все це

вимагає від батьків оволодіння певними знаннями щодо закономірностей її розвитку і відмови маніпулювання нею при здійсненні вибору профілю й інтенсивності подальшого навчання [41].

Вище зазначений науковець вважає, щоб принцип взаємодії та спільності виявився реально діючим, дошкільний заклад повинен відмовитися від монологу, звичок тільки керувати батьками, натомість – надавати перевагу діалогу. Педагогічна підтримка батьків повинна ґрунтуватися на ретельному та всебічному вивченні кожної сім'ї та кожної дитини. Це повинно виглядати одним союзом особливого призначення, котрий ґрунтується на тонких духовних, моральних та емоційно-інтелектуальних переконаннях [41].

Л. Лохвицька визначила пріоритетні напрямки роботи педагогічного колективу із батьками:

- залучення батьків до співпраці в створенні відповідних умов для життєдіяльності і розвитку дітей;
- сприяння підвищенню психологічної і педагогічної компетентності батьків, що стосується розуміння закономірностей розвитку дитини, також питань навчання та виховання дошкільників;
- всебічне вивчення становища, рангу родини й моделі взаємодії із ними для реалізації диференційованого підходу;
- долучення батьків до активної участі у заходах, які проводяться у дошкільному закладі, формування у них відчуття належності до колективу дитячого садка у ролі однодумців та спільників;
- формування усвідомленого розуміння батьками власної відповідальності щодо максимального забезпечення вихованцеві повноцінного життя у майбутньому [40].

Важливий напрям діяльності педагогічного колективу дошкільного закладу у вихованні моральної поведінки дошкільників, за А. Залізняка, полягає у збагаченні знань вихователів щодо сімейного виховання,

поглиблення педагогічних знань батьків, здобутті єдності виховного впливу на дитину-дошкільника у сім'ї та у закладі дошкільної освіти [18].

Згідно наукового підходу Т. Галицької, ефективна співпраця сім'ї і ЗДО можлива лише за умови дотримання таких основних принципів:

- демократизації, який передбачає спільну участь вихователів і батьків у освітньому процесі закладу дошкільної освіти на демократичних засадах;
- гуманізації, що передбачає спілкування і взаємодії вихователів та батьків, основою якої є повага, доброзичливість по відношенню один до одного;
- послідовності та системності організації співпраці закладу дошкільної освіти із родинами;
- наступності та поступовості залучення батьків щодо взаємної діяльності;
- індивідуалізації, який передбачає впровадження форм і методів роботи, котрі спрямовані на особливості та запити кожної родини [13].

Таким чином, у зв'язку із кардинальними змінами, котрих зазнає робота дошкільного закладу із сім'єю, педагоги повинні прагнути забезпечувати координаційну взаємодію із родинами вихованців у напрямку виховання моральної поведінки. Таке партнерство в досягненні позитивних результатів втілюваного педагогічного процесу підтримує різнобічний та гармонійний розвиток дошкільників.

Налагодження співпраці із сім'єю є одним із першочергових завдань у кожному закладі дошкільної освіти. Сучасне життя вимагає урізноманітнення й оновлення форм спільної роботи із батьками. Використання різних форм та методів виховання моральної поведінки, долучення батьків до співпраці, дипломатичність, творчість педагогів є запорукою успішної взаємодії ЗДО та родини. Здійснення виховання моральної поведінки у дітей, досягнення у ньому успіху можливі тільки за умови індивідуального підходу до

кожної сім'ї. Лише тоді батьки ітимуть до дитячого садка із своїми радощами та сумнівами, стають єдиним колективом, а також завжди допоможуть та підтримають педагога.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У межах першого розділу було визначено поняття «моральна поведінка» та здійснено науковий аналіз досліджуваного поняття. Було розглянуто та проаналізовано філософські й етичні наукові дослідження щодо поняття поведінки як наукової категорії, взаємозв'язку поведінки та діяльності людини, проаналізовано погляди педагогів-класиків минулого. Поняття «моральна поведінка» розглядалася з точки зору моралі, педагогіки і психології. Завдяки вивченню, теоретичному аналізу наукової літератури детально розглянуто та уточнено сутність поняття «моральна поведінка», визначено спільне та відмінне в наукових поглядах науковців щодо тлумачення та визначення зазначеної категорії. На основі наукової літератури уточнено структуру моральної поведінки.

Сучасні науковці, а також педагоги та психологи минулого доводять, що дошкільне дитинство відіграє значну роль у становленні, розвитку особистості, формуванні у дошкільників моральної поведінки саме у даний період життя, здатності найкращим, природнім чином сприйняти моральні правила та норми, оволодіти знаннями щодо них та активним чином застосовувати їх у власній поведінці, що й визначатиме рівень моральності їхньої поведінки.

Завдяки аналізу наукових джерел було зафіксовано динаміку розвитку моральної поведінки у дітей протягом всього дошкільного дитинства. Було визначено, що цілеспрямований процес залучення дошкільників до моральних цінностей конкретного суспільства, всього людства розпочинається у ранньому віці. Ефективність даного процесу є залежним від поєднання моральної свідомості й поведінки дитини. Визначальною в ньому являється роль оточуючих дорослих: батьків та педагогів.

У дошкільному дитинстві відбувається динаміка змін у моральній поведінці дошкільників. Діти даного вікового періоду проявляють зацікавлення до проблеми моральних правил і норм. Щодо раннього та

молодшого дошкільного віку, то такий процес відбувається на несвідомому рівні, за умови впливу дорослих. Згодом, дорослішаючи: середній, старший дошкільний вік, вихованці набувають морального досвіду, активно засвоюють знання про моральні правила й норми, котрими керуються у процесі життєдіяльності.

У межах даного розділу доведено, що співпраця закладу дошкільної освіти із сім'єю – один із важливих компонентів у процесі забезпечення комплексного підходу щодо виховання моральної поведінки в старших дошкільників. Сучасна взаємодія із різними соціальними інститутами вимагає оновлення та урізноманітнення форм спільної роботи ЗДО та батьків. Успіх процесу виховання моральної поведінки у старших дошкільників залежить від забезпечення індивідуального підходу до кожної сім'ї.

РОЗДІЛ II.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методика констатувального етапу дослідження

З метою вивчення рівнів вихованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку й впливу особливостей взаємодії закладу дошкільної освіти та сім'ї на розвиток досліджуваної категорії було проведено констатувальний етап експерименту.

Завданнями констатувального етапу експерименту були:

1. Визначити критерії, показники й компоненти моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку.
2. Розробити методику дослідження моральної поведінки старших дошкільників.
3. Вивчити та діагностувати рівні вихованості моральної поведінки у вихованців старшого дошкільного віку.
4. Дослідити особливості взаємодії закладу дошкільної освіти й сім'ї у контексті виховання у старших дошкільників моральної поведінки.
5. Обґрунтувати педагогічні умови і створити систему роботи щодо виховання досліджуваної якості у старших дошкільників у процесі взаємодії ЗДО і сім'ї.

З метою вирішення вище зазначених завдань констатувального експерименту було розроблено діагностичну методику, котра включала в себе окремі дослідницькі процедури. Даний етап експерименту передбачав три напрями роботи. Серед них: робота із старшими дошкільниками, їх батьками та із педагогами дошкільної установи. Програма експерименту передбачала реалізацію трьох етапів.

Дослідницька процедура складалася із декількох етапів. *Першим*

етапом був підготовчий. У межах даного етапу здійснювалася розробка та добір діагностичних методів вивчення рівнів сформованості у старших дошкільників моральної поведінки і впливу процесу взаємодії ЗДО та сім'ї на виховання досліджуваного явища.

Другим етапом був власне констатувальний експеримент, котрий реалізовувався на базі ЗДО «Барвінок» у Сухополов'янській ОТГ. У експерименті взяли участь 18 дітей старшого дошкільного віку, 30 батьків та вихователі дошкільного закладу – 8 осіб.

Теоретичний аналіз проблеми виховання моральної поведінки дітей п'ятого-сьомого років життя дав можливість виділити критерії, показники й компоненти сформованості досліджуваного явища. Критерії і показники зазначені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Критерії і показники вихованості моральної поведінки у
вихованців старшого дошкільного віку**

Критерії	Показники
Знання та уявлення старших дошкільників про моральну поведінку та її значущість у житті людей.	<ul style="list-style-type: none"> • наявність знань щодо моральних правил та норм, їх усвідомлення; • самостійність та глибина суджень щодо моральних вимог, етичних норм і принципів; • знання про роль моральної поведінки у власному житті і житті інших людей; • передбачення наслідків своїх учинків, діяльності; • розуміння важливості володіння моральною поведінкою.
Позитивне емоційне ставлення до моральної поведінки, бажання нею володіти.	<ul style="list-style-type: none"> • позитивне ставлення до моральних правил, принципів та норм; • відчуття морального задоволення від їх дотримання; • дієво-критичне ставлення щодо власних вчинків, котрі не

	<p>відповідають моральним вимогам;</p> <ul style="list-style-type: none"> • прояви емоційно-моральної чутливості щодо моральних явищ; • прояв стійкості у конфліктних моральних ситуаціях; • здатність опиратися зовнішнім впливам, які суперечать загальноприйнятим моральним нормам та принципам.
<p>Вміння діяти відповідно до правил і норм моральної поведінки</p>	<ul style="list-style-type: none"> • здатність встановлювати взаємозв'язок між усвідомлюваною метою морального учинку, його мотивами та засобами досягнення; • реалізація у реальних учинках усвідомлюваної значущої норми у ситуації морального вибору; • прояв активної протидії порушенням моральних норм іншими людьми; • організоване планування своїх дій відповідно до правил моралі у складних ситуаціях; • наполегливе дотримання правил моральної поведінки.

Когнітивний компонент визначає наявність системи знань і уявлень про моральну поведінку у дітей старшого дошкільного віку, характеризується самостійністю та глибиною суджень про моральні вимоги, етичні норми та принципи.

Емоційно-ціннісний компонент засвідчує наявність позитивного емоційного ставлення до моральної поведінки та бажання нею володіти, морального задоволення від дотримання правил і норм моралі.

Поведінковий компонент характеризується здатністю дитини старшого дошкільного віку діяти відповідно до моральних правил, норм та принципів, до проявів активної протидії порушенням моральних принципів та норм іншими людьми.

Для досягнення основної мети та розв'язання завдань констатувального

етапу було розроблено та реалізовано комплексну діагностичну методику, яка включала у себе наступні методи: індивідуальна бесіда «Моральна поведінка» із дітьми п'яти-семи років, проєктивна методика «Мій моральний вчинок», цілеспрямоване спостереження за проявами моральної поведінки старших дошкільників, анкетування із педагогічним персоналом закладу дошкільної освіти для з'ясування того, як організовується взаємодія ЗДО та батьків у напрямку виховання моральної поведінки у дітей, анкетування із батьками.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА У НАПРЯМКУ З ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Діагностична методика констатувального етапу мала на меті дослідження особливостей вихованості у старших дошкільників моральної поведінки та розроблялася із врахуванням виокремлених компонентів. Тож, у її структурі містяться методи, котрі передбачають вивчення наявності знань, відповідного ставлення і поведінки досліджуваних, яка відповідає моральним принципам, правилам і нормам. Нижче міститься характеристика кожного із них.

1. Дослідження когнітивного компонента

Індивідуальна бесіда «Моральна поведінка».

Індивідуальна бесіда з старшими дошкільниками мала на меті дослідження наявності у них знань та їх особливостей щодо поняття «моральна поведінка», її значення у житті людей та яким чином дана категорія проявляється у повсякденній життєдіяльності. Індивідуальна бесіда містила у собі 8 запитань.

За допомогою першого запитання ми намагалися з'ясувати правильність або наявність розуміння дітьми старшого дошкільного віку змісту поняття «моральна поведінка». Наступне запитання спрямоване виявлення знань у досліджуваних щодо моральних якостей, які вони знають. Третє питання бесіди спрямовувалося на визначення того, як діти оцінюють себе та якими моральними якостями володіють. Четверте та п'яте запитання

визначали наявність знань у вихованців про моральні норми та правила і те, яких із них вони дотримуються. Шосте і сьоме питання спрямовані на самооцінку дитиною, чи володіє вона моральною поведінкою і чи завжди її проявляє. Дане питання вимагало пояснення своєї думки. Бесіда №1 проводилася індивідуально з кожною дитиною. Восьмим питанням передбачалося з'ясування думки респондентів щодо важливості володіння моральною поведінкою для людини. Це питання потребувало обґрунтування своєї думки. Два останні запитання бесіди спрямовувалися на дослідження взаємодії ЗДО з батьками щодо виховання у дітей моральної поведінки, чи користуються дорослі відповідною літературою, чи показують власним прикладом моральну поведінку. Запитання бесіди ставилися у тій послідовності, у якій вони заявлені у бесіді. Діти давали відповіді на усі запитання індивідуальної бесіди. Всього на запитання індивідуальної бесіди відповідали 18 досліджуваних.

Питання бесіди «Моральна поведінка» містяться у додатку А.

2. Дослідження емоційно-ціннісного компонента

Проективна методика «Мій моральний вчинок».

У якості проективної методики було застосовано малюнок «Мій моральний вчинок». Експериментатор пропонував усім учасникам (старшим дошкільникам) експерименту подумати та пригадати ситуацію, коли дитина, на її думку, вчинила згідно моральних правил, норм та принципів. Відповідно до інструкції діти старшого дошкільного віку повинні намалювати на чистому листі паперу формату А-4 кольоровими олівцями свій моральний вчинок. Досліджуваних розміщували за столами так, щоб кожен із них виконавців знаходився окремо. Це позбавляло дітей можливості скопіювати зображення однолітків-сусідів, у той час спонукало зосередитися на власних думках і спогадах, які пов'язані із моральним вчинком.

Оскільки малювання є одним із найулюбленіших самостійних видів діяльності вихованців старшого дошкільного віку, воно надало можливість «спроектувати» ситуацію недалекого минулого, яка пов'язана із моральними

переживаннями, котрі запам'яталися та за схожих ситуацій і умов давали про себе знати.

З допомогою даної проєктивної методики проаналізовано стан дітей у ситуації морального вибору шляхом визначення переважаючих кольорів, оцінки кольорової гами у цілому. Весь зміст, величина зображення, композиція в поєднанні із кольором підтверджуватимуть як предмет морального вчинку, так і силу переживань всіх досліджуваних у ситуації морального вибору. Дана методика дозволила отримати уявлення щодо спроможності дітей вчиняти відповідно до правил та норм моралі, виявляти чи наділяти «свій моральний вчинок» якимись позитивними рисами, емоційно-ціннісно позитивно ставитись до нього.

Тож, проєктивний метод додав повноти та багатогранності інформації щодо досліджуваного явища, доповнив відомості стосовно уявлень і реальної поведінки дошкільників, одержаних із допомогою бесіди й спостереження.

3. Дослідження поведінкового компонента

Цілеспрямоване спостереження

Значущим діагностичним методом у межах констатувального етапу дослідження поведінкового компоненту було **спостереження**. Його мета полягала у виявленні проявів моральності у поведінці дітей старшого дошкільного віку у різних видах діяльності.

Основними формами організації життєдіяльності дошкільників, у межах яких здійснювалось спостереження були: ігрова діяльність, заняття та прогулянка. Цілеспрямоване спостереження здійснювалося у старших групах у процесі організації різних режимних моментів. Дані, які були отримані у ході спостереження у спеціальних бланках (Додаток Б).

Спостереження

Мета: дослідження проявів моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку під час організації різних форм та видів діяльності.

Завдання методу спостереження:

1. Вивчити особливості реалізації дітьми у реальних вчинках усвідомлюваної важливої норми в ситуації морального вибору.

2. Дослідити у дітей прояви активної протидії порушенням моральних норм іншими людьми.

3. Вивчити особливості поведінки досліджуваних щодо організованого планування своїх дій відповідно до правил моралі у складних ситуаціях.

4. Визначити міру наполегливості вихованців у дотриманні правил моральної поведінки.

У бланках спостережень вказувалися: прояви моральної поведінки відповідно до визначених критеріїв, показників і форми та види діяльності у процесі яких і відбувалось власне цілеспрямоване спостереження.

Проявами моральної поведінки, котрі виступали центральними та найбільшою мірою бралися до уваги: реалізація у фактичних вчинках усвідомлюваної значимої норми у ситуаціях морального вибору; прояви активної протидії порушенням моральних норм людьми, які оточують; організоване планування своїх дій і вчинків відповідно до правил моралі у складних ситуаціях; наполегливе дотримання правил моральної поведінки.

Отже, комплексна діагностична методика, спрямована на вивчення особливостей проявів дошкільниками моральної поведінки має наступну структуру: індивідуальна бесіда «Моральна поведінка», проєктивна методика «Мій моральний вчинок», спостереження. Вона сприяє дослідженню рівнів знань вихованців у межах досліджуваного напрямку, ставлення старших дошкільників до моральної поведінки як до базової категорії кожної особистості, проявів у поведінці щодо дотримання моральних принципів, правил та норм у різних життєвих ситуаціях.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА У НАПРЯМКУ З ДОРΟΣЛИМИ

Програма дослідження передбачала застосування комплексу методів, за допомогою яких з'ясовувався стан взаємодії закладу дошкільної освіти із батьками у процесі виховання моральної поведінки у дітей п'яти-семи років, зокрема було застосоване анкетування з вихователями та анкетування

батьків.

Робота з педагогами закладу дошкільної освіти

Анкетування з педагогами

Анкетування із вихователями мало на меті з'ясувати наявність у них знань та уявлень про моральну поведінку як базову складову особистості та особливості організації взаємодії ЗДО із сім'єю у процесі виховання досліджуваної якості.

Анкета містила дев'ять запитань закритого та відкритого характеру. Першим питанням анкети з'ясовувався ступінь розуміння досліджуваними поняття «моральна поведінка». Наступне питання спрямовувалося на дослідження думок вихователів з приводу частки дітей, які володіють моральною поведінкою. Третє питання покликане деталізувати попереднє, обґрунтування своєї відповіді. Наступні три запитання стосувалися проблеми добору і застосування форм, методів та засобів, якими користуються педагоги у процесі виховання у старших дошкільників моральної поведінки. За допомогою сьомого питання було з'ясовано, чи залучають вихователі батьків до процесу виховання моральної поведінки. Метою восьмого запитання було з'ясувати, яким чином педагоги залучають батьків. Останнє питання спрямоване на виявлення міри активності батьків у виховному процесі у досліджуваному напрямі.

Питання анкети із педагогами відображені у додатку В.

Робота з батьками вихованців старшого дошкільного віку

Анкетування з батьками

Для дослідження стану взаємодії закладу дошкільної освіти та родини у процесі виховання моральної поведінки у вихованців старших груп було застосовано метод анкетування батьків. Даний метод передбачав практичне вивчення рівня знань батьків щодо моральної поведінки та способи залучення батьків закладом дошкільної освіти до процесу вирішення досліджуваної проблеми.

Анкета для батьків містила десять запитань закритого і відкритого

характеру. Перше питання мало на меті з'ясувати ступінь розуміння батьками поняття «моральна поведінка». Друге питання досліджувало думку батьків стосовно важливості виховання у їхніх дітей моральної поведінки. Наступні два питання передбачали визначення того, чи вважають батьки, що вони та їхня дитина володіє моральною поведінкою. П'яте питання вимагало обґрунтування своєї відповіді на попереднє питання шляхом наведення прикладів конкретних вчинків. Шосте питання спрямоване на дослідження ставлення кожного із батьків до проблеми виховання моральної поведінки. Всі наступні (із сьомого по десяте) запитання спрямовувались на дослідження стану та особливостей взаємодії ЗДО та сім'ї у напрямку виховання досліджуваної категорії. Зокрема, з'ясовувалось, чи залучають педагоги батьків до даного процесу, за допомогою яких форм, методів це здійснюється, наскільки часто організовується така взаємодія. Питання анкети для батьків подані у додатку Г.

Таким чином, для досягнення мети та вирішення поставлених завдань констатувального етапу експерименту, застосовано емпіричні методи, котрі дозволили практично дослідити особливості знань старших дошкільників стосовно даної тематики, їх ставлення і проявів моральної поведінки, а також вивчити стан взаємодії закладу дошкільної освіти й сім'ї у процесі виховання досліджуваного явища і старших дошкільників. Це дало можливість отримати значний обсяг важливої інформації про феномен моральної поведінки на етапі дошкільного дитинства та вплив особливостей взаємодії закладу дошкільної освіти і сім'ї як чинників, котрі визначають характер та динаміку процесу виховання моральної поведінки.

2.2. Характеристика рівнів вихованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку

Третій етап експериментальної діяльності передбачав якісну та кількісну обробку отриманих результатів у межах констатувального

експерименту та її інтерпретацію. Аналіз отриманих даних здійснювався відповідно до представлених діагностичних методів у параграфі 2.1 із врахуванням описаних компонентів.

Проаналізуємо відповіді старших дошкільників на питання індивідуальної бесіди «Моральна поведінка», яка надала можливість виявити наявність у досліджуваних знань про моральну поведінку, правила та норми моралі, моральні якості та їх значення житті суспільства. Так, перше питання індивідуальної бесіди дозволило виявити розуміння дітей змісту поняття «моральна поведінка». Дане питання засвідчило, що 23% респондентів розуміють сутність досліджуваного явища. Вони відповідали перелічуючи ознаки моральної поведінки, зокрема: допомагати мамі, допомагати бабусі, виконувати свої обіцянки, годувати домашніх тварин та бездомних, не сваритися з дорослими, не ображати менших. 43% досліджуваних затруднялися відповісти на питання, але вони мобілізувалися та й наближені до правильних ознак перераховували: слухатися маму, тата, бабусю, дідуся, поводити себе добре, не кричати у людних місцях, не плакати, коли мама не купила іграшку. Решта досліджуваних не надали відповідь на дане запитання, яка становить 36%. Дані результати засвідчують, що більша частина дітей старшого дошкільного віку не мають повного розуміння змісту поняття «моральна поведінка». Водночас п'ята частина досліджуваних розуміють дану категорію. Це підтверджується названими ознаками моральної поведінки, ці діти можуть навести приклади ситуації із власного життя, коли саме вони проявляли таку поведінку.

За допомогою другого питання було з'ясовано, які моральні якості знають та можуть назвати досліджувані старшого дошкільного віку. 14% дітей назвали по декілька таких якостей: доброта, відповідальність, допомога тим, хто нас оточує, чесність, співчуття. 36% респондентів змогли назвати лише по одній якості. У переважній більшості це була якість – доброта. Серед цих дітей також звучали такі якості як веселий, смішний. Це свідчить, що даний відсоток опитуваних не повною мірою розуміють поняття

«моральні якості». З'ясувалося, що половина дошкільників (50%) не змогли назвати жодної моральної якості.

Питання №3 було спрямоване на вивчення думок дітей, що стосувалися того, якими моральними якостями вони володіють. Тобто це запитання вимагало певного самоаналізу власних якостей. Було отримано наступні результати: 16% дітей чітко перерахували моральні якості, а також змогли навести приклади життєвих ситуацій, коли вони проявляли дані якості («допоміг товаришу», «годувала котика, якого підкинули до будинку», «прибирала сміття у парку» та ін.). Четверта частина досліджуваних (35%) змогли назвати моральні якості, але конкретними прикладами їм було складно це підтвердити, в цьому вони відчували труднощі. Решта (49%) опитуваних не відповіли на запитання. Дана частина дошкільників потребують розширення, збагачення знань у межах даної тематики.

Четверте запитання сприяло вивченню знань дошкільників моральних правил та норм. Так, 17% опитуваних змогли надати відповідь на дане запитання. Переважними відповідями були: «бути справедливими», «бути чесними», «виконувати правила групи», «бути ввічливими». 38% дітей відчували труднощі, коли відповідали. Вони потребували часу для того, щоб сформулювати свою думку, було помітно, що вони мають сумніви у правильності своєї думки. Але їх відповіді були наближеними до правильних. 45% досліджуваних затrudнялися відповісти на питання, навіть навісні запитання експериментатора не допомогли їм зорієнтуватися та надати відповіді.

За допомогою п'ятого питання з'ясувалося, яких моральних правил та норм дотримуються діти. Отримані відповіді були схожими на відповіді попереднього питання. 17% досліджуваних повторювали ті моральні правила та норми, які називали попередньо і підтверджували це життєвими ситуаціями. Це говорить про те, що вони усвідомлюють сутність понять, про які говорять. 39% респондентів називали правила, яких вони дотримуються у закладі дошкільної освіти, у групі. І 44% дітей старшого дошкільного віку

затруднялися відповісти на питання, соромилися. Дехто із цих дітей проговорював «слухаюсь маму, тата і т. д.».

Запитання №6 з'ясовувало думку дітей щодо того, чи володіють вони моральною поведінкою. Було отримано наступні результати: 85% опитуваних надали стверджувальну відповідь «так», Інша частина дітей – 15% не надали відповіді на дане запитання. На додаткове запитання «Чому так гадаєш?» лише п'ята частина (21%) досліджуваних змогли обґрунтувати свою думку. Це свідчить про те, що 64% дошкільників неусвідомлено надали відповіді на дане питання.

Питання №7 допомогло дослідити, чи завжди дошкільники проявляють моральну поведінку. Дане запитання, як і попереднє вимагало обґрунтування своєї відповіді. Узагальному результати були схожими на результати попереднього питання індивідуальної бесіди. Більшість дітей – 86% стверджують, що вони завжди проявляють моральну поведінку. Але 65% з них не спроможні пояснити, яким чином це роблять або навести конкретні приклади-підтвердження. Решта 14% – не відповіли на запитання.

На восьме запитання «Чи потрібно володіти моральною поведінкою? Чому?» ми отримали однозначну відповідь «так» від усіх (100%) опитуваних. Додаткове питання «Чому?» допомогло з'ясувати, що 23% дітей усвідомлюють важливість володіння моральною поведінкою. Ці діти пояснили, обґрунтували свою стверджувальну відповідь. 29% респондентів намагалися пояснити свої відповіді. У поясненнях прослідковувалися двохзначні, нечіткі думки. І майже половина досліджуваних (48%) не пояснили своєї відповіді на основне запитання.

Дев'яте питання індивідуальної бесіди спрямоване на з'ясування того, чи застосовують дорослі літературні засоби для розвитку моральної поведінки у дітей, зокрема чи читають їм казки, оповідання, вірші та ін. На дане питання було отримано однозначну відповідь «так» від усіх респондентів – 100%. 74% опитуваних назвали хоча б одну казку або героїв, які проявляли моральну поведінку. Серед казок та оповідань було згадано

«Коза-дереза», «Зайчикова хатка», «Рапунцель», «Зимівля звірів», «Колосок» та ін. 26% дошкільників не назвали жодного літературного твору.

Десяте запитання вимагало згадати спільні (сімейні) моральні вчинки. 28% дітей згадали та із захопленням про них розповідали («Як знімали кошеня із високого дерева», «Коли всі разом допомагали бабусі», «Як разом майстрували годівничку для птахів взимку» та ін.). 31 % пригадали і розповідали ситуації наближені до моральних, тобто у розповідях акцентувалася увага дітей скоріше на позитивних емоціях, а не на моральності вчинку. 41 % не здатні пригадати та розповісти про подібні ситуації.

Таким чином, індивідуальна бесіда «Моральна поведінка» засвідчила, що лише четверта частина досліджуваних старшого дошкільного віку орієнтуються в загальному змісті поняття «моральна поведінка» та усвідомлюють її вплив на повсякденну життєдіяльність людей. Дана частина дошкільників здатні назвати моральні якості людини, проаналізувати власну поведінку на предмет моральності, порівняти її із персонажами казок, мультфільмів, розповісти про свої вчинки, які засвідчують володіння моральною поведінкою. Третина опитуваних частково або ситуативно розуміють досліджуване поняття, іноді демонструють викривлене розуміння або плутають його із емоційними почуттями. Майже половина дітей, які брали участь в експерименті, мають поверхові, недосконалі знання щодо проблеми моральної поведінки. Ці діти потребують уваги.

Перейдемо до аналізу результатів проєктивної методики – малюнок «Мій моральний вчинок», яка мала на меті дослідження емоційно-ціннісного компоненту, зокрема того, як старші дошкільники ставляться до моральної поведінки, чи цінують її наявність у собі і в інших людях.

Якісний та кількісний аналіз дитячих малюнків надав можливість встановити, що зображення 26% дітей характеризувалися переважно яскравою кольоровою гаммою: жовтий, блакитний, зелений, рожевий. Об'єктами або ситуаціями моральних вчинків виступали переважно самі

діти, взаємодіючи із іншими природними об'єктами або людьми. Досліджувані, зображуючи свої моральні вчинки, наділяли їх позитивними особливостями, розфарбовуючи у приємні, яскраві кольори. Зображували посмішки на своєму обличчі та обличчі інших суб'єктів. Ці досліджувані ставляться до моральних вчинків як нормального, необхідного явища повсякденного життя. Зміст малюнків даної частини досліджуваних засвідчує, що вони усвідомлюють свої моральну поведінку, високо цінують здатність володіння нею, виявляють впевненість у власних можливостях дотримуватися моральних правил і норм поведінки. Малюнки даних дітей переважно сюжетні. Особливістю є те, що вони зображували себе самих, як центральних об'єктів.

Малюнки 34% досліджуваних характеризувалися чіткістю зображення морального вчинку. Це засвідчує наявність його в свідомості й уяві дитини. Зміст малюнків цієї групи наповнений переважно об'єктами, по відношенню до яких було здійснено моральний вчинок. Прикладами таких малюнків слугували: котик, якого підгодовують; годівничка на дереві. Зображення були здебільшого середнього розміру, не насичено кольорові, переважаючим тоном був коричневий, синій, темно-фіолетовий, червоний та чорний. Характерно для цих малюнків, що поряд із образами дошкільники зазначеної категорії не зображували себе. Це може свідчити про нерозуміння ними зв'язку себе із моральними вчинками, з можливостями діяти певним чином. Хоча дана група дітей розуміють, що таке моральний чинок, оскільки вони його зобразили. Досліджувані детально описували зображене на малюнку, намагалися пояснювати незрозуміле, висловлювали готовність до здійснення моральних вчинків.

40% дошкільників у своїх малюнках переважно використовували темні кольори. На малюнках здебільшого були зображені вигадані об'єкти, які не мали прямого відношення до моральних вчинків. Діти розповідали про значення цих вигаданих образів у їхньому житті, фантазували, придумували певний сюжет. Їм важко було пов'язати свій малюнок із моральним вчинком.

Здебільшого композиція малюнків складалася із одного або декількох предметів, котрі не символізували моральність. Це дозволяє припустити, що дана категорія дітей не розуміє сутності моральної поведінки, окремого морального вчинку. Похідним з цього є те, що ставлення до моральної поведінки є байдужим. Ці діти потребують уваги з боку дорослих.

Отже, за допомогою проективної методики – малюнок «Мій моральний вчинок» вдалося констатувати, що четверта частина досліджуваних (26%) позитивно ставляться до моральної поведінки, готові дотримуватися моральних норм та правих, здатні вчиняти відповідно до моралі. 34% дітей проявили двоєке ставлення до досліджуваної категорії. Решта 40% продемонстрували байдуже ставлення.

Як було вище зазначено, поведінковий компонент вивчався за допомогою цілеспрямованого спостереження. У процесі даного методу, було виокремлено декілька категорій досліджуваних за частотою проявів моральної поведінки.

Нижче подамо отримані результати у ході цілеспрямованого спостереження за проявами моральних дій та поведінки старших дошкільників у процесі організації різних форм життєдіяльності. На наш погляд, найбільш точну інформацію було отримано у процесі спостереження під час ігрової діяльності. Саме ігрова діяльність дозволяє дітям старшого дошкільного віку проявити природню поведінку, те, як вони у реальних умовах здатні самостійно вчиняти, не орієнтуючись на вказівки дорослого. Вихователь, у свою чергу, контролював ситуацію зі сторони, і не був безпосереднім учасником гри. З'ясувалося, що поведінку, лише четвертої частини (24%) дітей можна охарактеризувати як моральну. Ці досліджувані здатні самостійно орієнтуватися на моральні правила і принципи, виявляли здатність до їх дотримання, намагалися схилити й інших учасників до подібної поведінки. За умови успішних моральних дій проявляли позитивні емоції, відчували радість за себе.

Більша половина дітей (57%) намагалися дотримуватися правил моральної поведінки, але це спрацьовувало лише в ситуаціях, які не вимагали докладання значних зусиль. Коли ці учасники потрапляли у більш складніші ситуації морального вибору, то переважала орієнтація на власні інтереси або через високу емоційну напругу досліджувані нехтували моральними нормами та правилами. Припускаємо, що дана група дітей не зовсім готові вчиняти згідно моральності поведінки. Моральна поведінка у них проявляється ситуативно та за вигідних умов. Також можемо припустити, що ці дошкільники не повною мірою усвідомлюють значущість моральної поведінки у житті людини.

19% досліджуваних здебільшого демонстрували поведінку, яка зовсім не орієнтована на моральні правила, норми, принципи. У будь-якій напруженій або емоційно насиченій ситуації вони діяли згідно своїх бажань, вподобань, не орієнтуючись на моральність у поведінці. У будь-якій спосіб намагалися досягти бажаного, не дотримуючись моральних правил, навіть тоді коли про них нагадували однолітки або дорослі.

Також цілеспрямоване спостереження проводилося під час занять різного спрямування. У результаті такої діяльності було отримано наступні дані. 28% дошкільників активно брали участь у всіх запропонованих педагогом видах роботи. У процесі її виконання виникали ситуації, які вимагали морального вибору. Саме ця категорія досліджуваних схилилася до дотримання моральних правил для вирішення будь-яких ситуацій. Старші дошкільники демонстрували позитивні емоції у разі успішного морального завершення справи. Це є свідченням їхнього позитивного ставлення до моральної поведінки. 58% дошкільників проявляли неоднозначну поведінку у різних ситуаціях. Рівень моральності їхньої поведінки залежав від дорослого. У разі, коли вихователь втручалася та схилила цих дітей до моральної поведінки – вони її проявляли. Але самостійно не докладали вольових зусиль для чіткого слідування правилам та нормам моралі. У 14% досліджуваних в більшій мірі переважала поведінка, яка не відповідала

поняттю моральна. Не зважаючи на спонукання з боку педагога, дана група дітей поводитися відповідно до своїх відчуттів, бажань, не орієнтуючись на моральні правила.

Додаткові дані було отримано у процесі спостереження за старшими дошкільниками на прогулянках. Варто відмітити, що 33% досліджуваних виявляли моральну позицію у ситуаціях морального вибору, часто схилили до такої позиції і своїх однолітків, обґрунтовували, чому саме варто вчиняти згідно моральних норм та правил. 45% учасників експерименту погоджувалися із однолітками, які закликали їх до моральної поведінки. Але самостійної позиції не виявляли під час різних ситуацій. Іноді потребували пояснень та стимулювання з боку вихователя. У цьому процесі дана група досліджуваних часто задавали перепитували про важливість моральних вчинків, намагалися переконатися у цьому. За таких умов вони демонстрували моральну поведінку. Ще 22% старших дошкільників проявляли пасивну позицію щодо моральної поведінки, демонстрували байдуже ставлення до даної проблематики, не цікавилися моральними правилами та нормами, як доцільніше вчинити у тій чи іншій ситуації.

Отже, цілеспрямоване спостереження дозволило дослідити та визначити три категорії досліджуваних. Першу категорію можна охарактеризувати як таку, яка активно демонструє моральну поведінку, що має високу міру проявів моральності у різних ситуаціях. Друга – відзначається неоднозначністю у поведінці та ставленням старших дошкільників. Моральність їхньої поведінки залежала від складності ситуації, підтримки та стимулювання дорослого. Дана категорія дітей надає перевагу контролю над ними з боку педагога. Третя категорія досліджуваних характеризується пасивністю у здійсненні моральних вчинків, вони не прагнуть привести у відповідність до правил та норм моралі власну поведінку.

Здійснивши кількісний та якісний аналіз зібраних даних у процесі констатувального етапу експерименту, нами було визначено рівні

сформованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Критерії та показники сформованості моральної поведінки, зазначені у параграфі 2.1, слугували основою для визначення трьох рівнів сформованості досліджуваної якості: високий, середній, низький.

Узагальнені кількісні результати констатувального етапу експерименту щодо рівнів сформованості моральної поведінки у старших дошкільників подано у таблиці 2.2 у відсотках.

Таблиця 2.2

Розподіл досліджуваних за рівнями сформованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку (у %)

Рівні	<i>Структурні компоненти</i>			Усього %
	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Поведінковий	
Високий	34,3	26	28,3	29,5
Середній	35,9	34	53,3	41
Низький	29,8	40	18,4	29,5

Нижче деталізуємо подані у таблиці кількісні показники, які вказують на рівні сформованості когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів, які складають моральну поведінку старших дошкільників.

Високий рівень сформованості моральної поведінки склали 29,5% досліджуваних. Старші дошкільники, віднесені до даного рівня демонструють достатньо широкий спектр знань щодо сутності поняття «моральна поведінка» як важливий структурний компонент особистості; розуміють, як вона проявляється; знають основні моральні правила, принципи і норми; мають уявлення про роль моральної поведінки у власній життєдіяльності й житті оточуючих людей; здатні до передбачення результатів моральних та неморальних вчинків; можуть пояснити важливість моральності у поведінці. Дана категорія дошкільників продемонстрували позитивне ставлення до моральної поведінки; відчувають задоволення від

моральних дій та вчинків, які призвели до успішного результату; досліджувані готові дотримуватися правил моралі. Досліджувані, віднесені до цього рівня вміють планувати власні дії, відносно моральних принципів та правил у ситуаціях морального вибору; активно протидіють порушенням моральних правил і норм іншими людьми; наполегливо дотримуються принципів моральності, проявляють дисциплінованість.

Дітей із середнім рівнем сформованості моральної поведінки було виявлено 41%. Ці досліджувані мають недостатні знання щодо моральної поведінки та її проявів; ситуативно надають важливу роль моральній поведінці; визнають необхідність дотримуватися моральних норм, принципів та правил лише у окремих ситуаціях, що свідчить про неоднозначність. Дані дошкільники характеризуються низькою зацікавленістю правилами та нормами моралі. Діти із середнім рівнем сформованості моральної поведінки не визначають її як пріоритетний структурний компонент особистості. Ставлення цих дітей до моральної поведінки характеризується неоднозначністю: у деяких ситуаціях досліджувані радіють досягнутим успіхам шляхом дотримання моральних норм, у разі недотримання – байдуже ставляться до результату, не намагаються виправитися.

Досліджуваних, які мають низький рівень сформованості моральної поведінки виявилось 29,5%. Вони демонстрували поверхові знання про сутність поняття «моральна поведінка», про моральні норми і правила, їх роль у житті людини; старші дошкільники з низьким рівнем не розуміють важливості дотримання правил і норм моралі. Яскраво виражають негативні емоції, коли їх змушують чи схиляють до дотримання моральності у різних ситуаціях, навіть, коли це робить вихователь та намагається їх підтримати. Дана частина досліджуваних старшого дошкільного віку не проявляє будь-якого морального задоволення чи незадоволення від успішного чи не успішного виконання справи з врахуванням моральних принципів; не готові постійно дотримуватися вказаних норм і правил. Віднесені до низького рівня старші дошкільники ніколи не ініціювали дотримання правил моральності у

ситуаціях; досліджувані не здатні організувати власні дії згідно з правилами, принципами та нормами моралі; не проявляють наполегливості у їх дотриманні.

Проаналізуємо отримані дані у роботі з дорослими: педагогами та батьками. Спочатку зробимо аналіз даних, отриманих відповідей педагогів на питання анкети. На перше питання всі досліджувані (100%) педагоги надали правильну відповідь шляхом перелічування ознак моральної поведінки. Відповіді на друге питання дещо розділилися: 16% вихователів відповіли – всі діти; 38% - більшість дітей групи; 48% педагогів визнали, що меншість дітей володіють моральною поведінкою. Такі висновки були зроблені на основі щоденної взаємодії із дітьми та спостереження за ними. У межах четвертого та п'ятого питання було отримано переважно наступні відповіді: для формування моральної поведінки застосовуються словесні та практичні методи; серед форм – найчастіше організують тематичні тижні, свята та розваги. Щодо шостого питання, то вихователі зазначили, що зміни помічають, але вони тимчасові. На сьоме запитання всі вихователі (100%) надали відповідь, що залучають батьків до даного процесу шляхом організації батьківських зборів, інформаційних куточків для батьків. На питання №9 всі досліджувані визнали, що хотілося б підвищити рівень активності батьків у житті ЗДО.

Здійснимо аналіз відповідей батьків на питання анкети. На питання №1 всі батьки (100%) надали правильні відповіді, що засвідчує те, що вони мають відповідне уявлення про моральну поведінку. На друге, третє та четверте питання батьки відповіли «так», що означає їхню згоду на те, що необхідно виховувати у їхніх дітей дану якість, а також, що і вони, і їхні діти володіють такою поведінкою. Питання шосте дало змогу з'ясувати, що 86% батьків серйозно та турботливо ставляться до досліджуваної проблеми, а 14% відповіли, що – недостатньо уважно. За допомогою сьомого та восьмого запитання було з'ясовано, що вихователі дійсно залучають батьків до

вирішення даної проблеми. У межах дев'ятого запитання було підтверджено, що проводяться батьківські збори, де піднімається дана проблематика.

Таким чином, результат проведеного констатувального етапу експерименту дозволяє стверджувати, що переважну більшість досліджуваних дітей складають дошкільники із середнім рівнем сформованості моральною поведінки. Третю частину усіх дошкільників, які взяли участь у експерименті становлять діти із високим рівнем. Третину учасників експерименту віднесено до низького рівня. Такі результати сигналізують про необхідність розробки системи роботи, спрямованої на розвиток моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку та для підвищення кількості дітей із високим і середнім рівнями її сформованості та зменшення – із низьким рівнем.

2.3. Система роботи щодо виховання моральної поведінки старших дошкільників у взаємодії ЗДО та сім'ї

Здійснений якісний і кількісний аналіз даних, отриманих на констатувальному етапі експерименту дозволяє говорити, що проблема розвитку моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку потребує особливої уваги. Педагогічна діяльність у ЗДО також певною мірою потребує методичної підтримки щодо розвитку досліджуваної категорії. Більшість досліджуваних дошкільників відзначилися середнім та низьким рівнями розвитку моральної поведінки. Це зумовлює необхідність розробки ефективної системи роботи, котра буде спрямована на розвиток моральної поведінки у старших дошкільнят.

Основною *метою системи роботи* виступає розробка ефективного добору методів, які спрямовані на розвиток всіх компонентів (когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового), які складають цілісний розвиток моральної поведінки у старших дошкільників.

Основними *завданнями системи роботи* є наступні:

1. Здійснити добір методів, котрі сприятимуть збагаченню, поглибленню знань старших дошкільників про моральні правила, принципи та норми, моральну поведінку, її важливість у житті людини.
2. Визначити й схарактеризувати методи, спрямовані на формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення у дошкільників до досліджуваної проблеми.
3. Дібрати методи для розвитку практичних умінь старших дошкільників діяти згідно з моральними правилами та нормами, наполегливо їх дотримуватися.
4. Розробити відповідні рекомендації для вихователів і батьків щодо оптимізації розвитку у старших дошкільників моральної поведінки.

Запропонована система роботи передбачала декілька напрямків: роботу із вихованцями, вихователями ЗДО й батьками дошкільників. Увесь комплекс дібраних методів поділений на два блоки: перший – робота з дітьми, другий – з дорослими (вихователі ЗДО і батьки).

Запропонована система з розвитку моральної поведінки спрямована на роботу зі старшими дошкільниками, складалася із взаємопов'язаних методів, вправ, засобів та прийомів. Кожен попередній вид роботи доповнював інший. У межах даної системи роботи було здійснено добір казок, оповідань, ігор та вправ, які спрямовані на розвиток когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового компонентів, що склали структуру моральної поведінки. Комплексна методика дібраних і розроблених методів та ігор мала на меті збагачення, поглиблення знань дошкільників, сприяла набуттю практичних умінь застосування цих знань. Запропонована система роботи включала в себе групові та індивідуальні методи.

Робота, спрямована на взаємодію із дорослими передбачала розробку рекомендацій і пам'яток щодо розвитку моральної поведінки у вихованців старшого дошкільного віку. Дані види роботи сприятимуть педагогічній просвітницькій діяльності вихователів ЗДО та батьків вихованців щодо розв'язання досліджуваної проблеми. Запропоновані методи роботи із

вихователями націлені на поглиблення розуміння шляхів розвитку моральної поведінки дошкільників. Методична робота з батьками спрямована на розширення їх знань та досвіду щодо розвитку досліджуваної проблеми.

Надамо характеристику комплексу *методів першого блоку*, які скеровані на взаємодію із старшими дошкільниками, а саме на розвиток структурних компонентів моральної поведінки: когнітивного, котрий передбачає розширення наявних знань про моральну поведінку й її прояви, моральні правила та норми, уміння їх застосовувати у різних ситуаціях; емоційно-цінісного, який включає в себе позитивне ставлення дошкільників до досліджуваної проблеми; поведінкового, основою якого є розвиток практичних умінь й навичок враховувати та застосовувати правила та норми моралі.

Зміст роботи із дітьми старшого дошкільного віку

Враховуючи науковий підхід Л. Короткової, нами був здійснений добір методів, які слугуватимуть розвитку *когнітивного компоненту* моральної поведінки у старших дошкільників: читання казок «Два цапи», «Жадібний пес» із подальшим обговоренням та аналізом поведінки героїв; ігрова вправа «Рученята»; дидактична гра «Скажи навпаки». Зробимо характеристику кожного методу.

Для розширення знань дітей про прояви моральної поведінки пропонуємо прочитати та обговорити з дітьми казки «Два цапи» та «Жадібний пес» (Додаток Д).

Зміст даних казок ознайомить старших дошкільників із моральними якостями та їх проявами та навпаки аморальними, як не слід вчиняти, до чого призводить аморальна поведінка. Вихователь має прочитати дітям казки та обов'язково їх обговорити. Найбільший акцент має бути зроблено на поведінку героїв, виокремити позитивні та негативні ознаки такої поведінки, подумати разом з дітьми та запропонувати альтернативні варіанти, як краще можна було б вчинити.

Також пропонуємо ігрову вправу «Рученята» (Додаток Е). Метою даної вправи виступає формування усвідомленого розуміння моральних дій у напружених ситуаціях.

Діти мають об'єднатися у пари та виконати наступні вказівки. Педагог у своє чергу має запропонувати дошкільникам наступні дії «Наші рученята вітаються», «Наші рученята сваряться», «Наші рученята миряться», «Наші рученята жаліють одне одного», «Наші рученята обіймаються», «Наші рученята прощаються». Дана вправа має повторюватися декілька разів із прискоренням.

У межах розвитку когнітивного компоненту пропонуємо застосувати дидактичну гру «Скажи навпаки» (Додаток Є). Дана вправа передбачає навчити дітей називати моральні якості, а також формувати розуміння про те, що людей цінують за їхні моральні якості.

Вихователь пропонує дітям слова, які позначають моральні якості, а діти мають назвати протилежну якість. Наприклад, вихователь говорить «добрий», діти мають відповісти «злий», «веселий – сумний», «сварливий – миролюбний», «сміливий – боязкий», «ширий – потайний», «жалісливий – черствий», «милосердний – жорстокий», «працьовитий – ледачий». Дана вправа розширить словниковий запас щодо тематики моральних якостей, збагатить знання старших дошкільників.

На думку О. Войтовської, Н. Коракової цілісне сприйняття світу може відбуватися лише тоді, коли дитина дошкільного віку не тільки аналізує події і все, що відбувається навколо, але коли й ставиться до того емоційно. Дорослі, зокрема педагоги та батьки мають про це знати і враховувати у процесі розвитку емоційно-ціннісного компоненту моральної поведінки [30; 11, с. 70].

Зважаючи на вище зазначену думку, пропонуємо методи, котрі сприятимуть формуванню *емоційно-ціннісного компоненту*: читання оповідання «Як Сергійко навчився жаліти» з обговоренням поведінки героя;

вправа «Чарівна пір'їнка»; дидактична гра «Добре – погано». Охарактеризуємо запропоновані види діяльності.

Для формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення до моральної поведінки пропонуємо прочитати дітям старшого дошкільного віку оповідання «Як Сергійко навчився жаліти» (Додаток Д).

Вихователь повинен прочитати вихованцям оповідання та обговорити діючих персонажів, їх поведінку, зміни, які відбулися у поведінці. А також варто акцентувати увагу на цінність такої поведінки, як вона впливає на себе та інших людей, яку користь приносить.

Наступним методом для розвитку вище зазначеного компоненту пропонуємо вправу «Чарівна пір'їнка» (Додаток Ж). Дана вправа має на меті учити дітей старшого дошкільного віку аналізувати та оцінювати власні моральні вчинки.

Педагог має запропонувати дітям утворити коло. Вихователь тримає кольорову пір'їнку. Дає її комусь із учасників. Дитина, котра отримала пір'їнку має розповісти про свій добрий вчинок. Після цього передає пір'їнку іншому учаснику дитині. Після вправи необхідно обговорити користь вчинків, про які розповіли діти та які відчуття мали, коли вчиняли добре.

Також для забезпечення даного компонента рекомендуємо використання дидактичної гри «Добре – погано» (Додаток Ж). Основною метою даної гри є формування у дітей старшого дошкільного віку позитивного ставлення до моральної поведінки та моральних вчинків.

Вихователь пропонує дітям картки із зображеннями різних ситуацій. Діти мають розглянути зображений сюжет та охарактеризувати ситуацію. Педагог має схилити учасників до аналізу поведінки тих героїв, які зображені на картці. Старші дошкільники мають розповісти про своє ставлення щодо зображеного сюжету.

Як зазначають науковці І. Васильківський, А. Костюк діяльнісний підхід відіграє важливу роль у розвитку поведінкового компоненту моральної поведінки. Саме такий підхід передбачає спрямування освітньо-

виховного процесу на те, щоб вихованці оволоділи досвідом моральної поведінки, досвідом взаємодії із іншими людьми. Це забезпечить розвиток у них моральної поведінки, яка виявляється й розвивається лише у діяльності [8; 33].

Взявши до уваги вище зазначену думку, було дібрано комплекс методів, котрі сприятимуть розвитку *поведінкового компоненту* моральної поведінки. До них віднесено наступні: вправа «Як почувашся?»; ігрові ситуації «Що було б, якби...?»; гра «Добрий дощик».

Задля розвитку практичних навичок моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку радимо застосувати вправу «Як почувашся?» (Додаток 3). За допомогою даної вправи формується у старших дошкільників розуміння впливу учинків на почуття оточуючих.

Вихователь зручним способом розміщує учасників та пропонує до розгляду й аналізу малюнки. На цих малюнках зображено проблемні ситуації. Особливістю даної вправи є те, що на малюнках відсутні обличчя в деяких персонажів. Педагог має запропонувати старшим дошкільникам описати ситуацію, зображену на малюнку та почуття персонажів, а також, що саме викликало такі почуття.

У педагогічну діяльність вихователів, з метою формування моральної поведінки у старших дошкільників варто було б включити ігрові ситуації «Що було б, якби...?» (Додаток И). Метою такого методу є розвиток практичних навичок щодо розв'язання проблемних ситуацій, враховуючи етичні еталони.

Вихователь пропонує дітям наступні ситуації для розв'язання:

Що було б, якби вихователька не прийшла на роботу?

Що було б, якби кухар не зварив обіду?

Що було б, якби тато не заробляв гроші?

Якби в мене захворіла киця, то...

Якби мама купила багато цукерок, то...

Вередувати не можна, бо...

Потрібно слухати маму, тому що...

За столом не можна пустувати, тому що...

Якби я був чарівником, то...

Якби я був чарівником, для мами зробив би ось що...

Якби я був чарівником, зробив би багато добрих справ, а саме...

Такі ігрові ситуації можна вирішувати із групою дітей або індивідуально із окремою дитиною.

Ефективним методом розвитку моральної поведінки є ігри, тому пропонуємо гру «Добрий дощик» (Додаток І). Метою даної гри виступає формування навичок поведінки згідно моральними нормами та правилами, розвиток у дошкільників поняття того, як впливають добрі вчинки на оточуючих людей.

Педагог має запропонувати старшим дошкільникам утворити коло та уявити себе «добрими дощовими краплинками». Вихователь повинна взяти на себе роль хмаринки. Посередині кола має бути «Хмаринка», котра тримає у руках чашечку із чарівною водичкою доброти. Звучить музика. Під музику всі «краплинки» танцюють, рухаються, а «Хмаринка» бризкає водою на всіх учасників у колі із чашечки. На кого потрапила краплинка водички має розповісти, кому та що вони допомогли. Кожен учасник у колі має розповісти ситуацію із життя про свій добрий вчинок.

Отже, перший блок роботи, який спрямований на розвиток у дітей старшого дошкільного віку моральної поведінки, містить у собі досить велику та логічну систему методів, ігор та засобів ігрової діяльності, котра ефективно сприятиме розвитку визначених компонентів сформованості моральної поведінки у досліджуваних визначеної вікової категорії.

Другий блок роботи рекомендований для дорослих (педагоги, батьки), який передбачає розробку методичних порад та рекомендацій для них. Пропоновані види роботи мають на меті просвітницьку діяльність серед дорослих, а також підвищення ефективності педагогічної діяльності

вихователів та сімей, яка спрямована на розвиток моральної поведінки у старших дошкільників.

Пропонований зміст роботи для педагогів та батьків

Співпраця закладу дошкільної освіти та сім'ї у процесі розвитку у старших дошкільників моральної поведінки має:

- 1) збагачувати наочно-чуттєві уявлення старших дошкільників про моральні якості, чесноти і добру поведінку;
- 2) сприяти розумінню того, яке надзвичайно велике значення має дотримання правил та норм моралі у житті кожної людини;
- 3) закріплювати уміння дотримуватись моральних правил і норм у повсякденному житті;
- 4) виховати шанобливе ставлення, любов до родини, рідного краю, Батьківщини, природи;
- 5) навчати дітей дошкільного віку розумінню позитивних та негативних вчинків, оцінювати їх.

У зміст роботи для дорослих, спрямованої на просвітницьку діяльність щодо організації морального виховання старших дошкільників та розвиток у них моральної поведінки пропонуємо включити консультацію для вихователів (Додаток Й). Метою даної консультації є розширення, поглиблення знань вихователів у межах тематики морального виховання дітей старшого дошкільного віку.

Зміст консультації складається із наступних частин: загальна інформація про проблеми морального виховання, аналізу досвіду вихователів-практиків у даному напрямку діяльності; зазначені основні правила людського співжиття, з якими педагоги мають ознайомлювати дітей дошкільного віку на різних етапах дошкільного дитинства; акцентується увага на важливості прикладу моральної поведінки педагога для вихованців; надано визначення поняттю «педагогічна майстерність»; розкрито методичні аспекти проблеми розвитку моральної поведінки, визначені основні режимні моменти, коли варто здійснювати таку педагогічну діяльність, яка б сприяла

розвитку досліджуваної якості. Також звертається увага на важливості роботи психолога у роботі з дітьми, пов'язаної із моральним вихованням.

У межах напрямку роботи з батьками нами були розроблені поради батькам щодо питань морального виховання (Додаток І):

- 1) не варто думати, що діти ще занадто малі – виховання починається із колиски;
- 2) помилку варто виправляти не гнівами й криками, а поясненнями і позитивними прикладами;
- 3) думки й ідеї прищеплюються переконаннями;
- 4) сімейні сварки дуже турбують і нервують дитину;
- 5) не варто робити вигляду, що не помічаєте дитячих пустощів;
- 6) зайва суворість у вихованні так само зашкодить, як й надмірна доброзичливість;
- 7) дитина надає більшого значення вашим учинкам, аніж словам;
- 8) у присутності дитини ніколи не критикуйте інших;
- 9) ніколи не принижуйте дітей;
- 10) якщо щось пообіцяли – маєте виконати обіцянку;
- 11) будьте другом для своєї дитини, дайте зрозуміти, що ви її цінуєте;
- 12) в жодному разі не обманюйте дитину, бо вона, зрозумівши, що ви їй говорите неправду, сприйматиме такий стан речей як норму та часто робитиме так само;

Таким чином, у даному параграфі нами запропоновано структуровану, логічну систему роботи у двох напрямках: із дошкільниками старшого віку та дорослими (вихователями й батьками вихованців). Система робота з вихованцями старшого дошкільного віку спрямовані на розвиток у них когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів, які складають основу моральної поведінки. Робота з педагогами та батьками була спрямована на просвітницьку діяльність, збагачення знань дорослих у

межах досліджуваної проблематики та збагаченні практичними способами розвитку старших дошкільників моральної поведінки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У межах другого розділу наукового дослідження нами було визначено та охарактеризовано критерії, показники сформованості моральної поведінки дітей старшого дошкільного віку та її компонентна структура. Головними структурними компонентами були когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий. Сформульовано основну мету та завдання констатувального експерименту.

Для досягнення поставленої мети і розв'язання визначених завдань на констатувальному етапі експерименту нами було розроблено та використано систему діагностичних методів, яка спрямована на дослідження наявності та глибини знань дошкільників старшої ланки стосовно моральної поведінки та як вона проявляється, їх ставлення до досліджуваного явища та поведінкових проявів відповідно до правил, принципів та норм моралі. Також до системи діагностичних методів входили методики, за допомогою яких вивчався стан взаємодії ЗДО із батьками у процесі розвитку моральної поведінки старших дошкільників. Такий підхід дозволив отримати великий обсяг даних щодо феномена розвитку моральної поведінки у період дошкільного дитинства, а також важливість взаємодії закладу дошкільної освіти й сім'ї як основних чинників, що впливають на характер і динаміку процесу розвитку моральної поведінки.

Отримані результати констатувального етапу експерименту засвідчують, що переважна більшість досліджуваних мають середній рівень сформованості моральної поведінки. Третина усіх учасників експерименту старшого дошкільного віку продемонстрували високий рівень моральної поведінки. Третю частину від усіх досліджуваних становлять старші дошкільники, які мають низький рівень сформованості досліджуваної категорії. Підсумкові результати експериментальної роботи говорять про те, що виникла необхідність у розробці системи роботи, яка підвищить ефективність процесу розвитку у дітей старшого дошкільного віку моральної поведінки, а також збільшиться кількість дітей, які матимуть високий та

середній рівні її сформованості, в той час зменшення кількості тих, хто матиме низький рівень.

У другому розділі нами запропоновано систему роботи із дітьми старшого дошкільного віку та вихователями і батьками. Рекомендовані методи роботи для вихованців старшого дошкільного віку мали на меті розвиток у них уже наявних знань, позитивного емоційно-ціннісного ставлення і поведінкових проявів, які відповідають моральним нормам, правилам і принципам. Для педагогів та батьків було чітко визначені завдання співпраці ЗДО із сім'ями у напрямку розвитку моральної поведінки дітей, а також розроблено консультацію для педагогів та поради для батьків. Методи роботи для дорослих мали на меті здійснення просвітницької діяльності, яка сприятиме збагаченню знань вихователів і батьків щодо розвитку у старших дошкільників моральної поведінки.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження, спрямованого на визначення особливостей розвитку моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку сформульовано такі висновки:

За **першим завданням** визначено стан розробки проблеми, яка досліджується, здійснено аналіз наукових підходів до визначення поняття «моральна поведінка». Встановлено, що моральна поведінка розглядалася у різних галузях науки: філософії, психології, педагогіці. Проаналізувавши різні наукові підходи, нами було уточнено поняття «моральна поведінка» і під ним розуміємо таку поведінку, основою якої являється усвідомлений вибір її суб'єкта та метою якої є активне встановлення певних моральних цінностей. Моральна поведінка – це динамічне утворення особистості, котре поступово формується, змінюється протягом всього життя людини під впливом дій, вчинків та набутого досвіду.

Вирішення **другого завдання** потребувало дослідження динаміки розвитку моральної поведінки в період дошкільного дитинства. У ході вирішення даного завдання було з'ясовано, що безперервний процес залучення дошкільників до моральних цінностей суспільства та людства загалом розпочинається у ранньому дитинстві. Успішність даного процесу визначається поєднанням моральної свідомості й поведінки дитини. Роль дорослих, як соціальних провідників, у цьому процесі є визначальною.

Протягом усього періоду дошкільного дитинства простежується динаміка розвитку моральної поведінки дошкільника. Діти даної вікової категорії мають інтерес щодо проблеми моральних правил і норм. У ранньому й молодшому дошкільному віці цей процес відбувається на інтуїтивному, несвідомому рівні та під впливом дорослого. У середньому й старшому дошкільному віці, вихованці набувають морального досвіду, засвоюють стійкі знання щодо моральних норм й правил, яким підпорядковують свої дії та вчинки у різних життєвих ситуаціях.

У ході розв'язання **третього завдання** визначено роль співпраці закладу дошкільної освіти та сім'ї у забезпеченні комплексного підходу до виховання моральної поведінки у старших дошкільників. Встановлено, що налагодження співпраці із родинами виступає одним із найважливіших завдань у кожному дошкільному закладі. З'ясовано, що кардинальні зміни, котрих зазнає робота ЗДО із сім'єю, вихователі мають забезпечити координаційне партнерство із сім'ями вихованців у напрямку розвитку моральної поведінки. Така взаємодія в досягненні позитивних результатів втілюваного педагогічного процесу підтримує різнобічний та гармонійний розвиток дошкільників. Застосування різних форм й методів розвитку моральної поведінки, залучення батьків вихованців до співпраці, творчість вихователів є основою для успішної взаємодії ЗДО і родини.

Відповідно до **четвертого завдання** розроблено критерії, показники та визначено структурні компоненти моральної поведінки старших дошкільників. У якості критеріїв для оцінки міри сформованості явища, яке досліджувалося виступили: знання та уявлення старших дошкільників про моральну поведінку та її значущість у житті людей; позитивне емоційне ставлення до моральної поведінки, бажання нею володіти; уміння діяти відповідно до правил і норм моральної поведінки.

Структурними компонентами моральної поведінки слугували: когнітивний, який включає уявлення та знання; емоційно-ціннісний, котрий визначає ставлення, мотиви поведінки; поведінковий, який передбачає уміння і навички застосовувати моральні правила та норми у реальних життєвих ситуаціях.

Було розроблено діагностичну методику, до якої увійшли наступні методи у напрямку з дітьми: індивідуальна бесіда «Моральна поведінка», проєктивна методика «Мій моральний вчинок», спостереження; у напрямку з дорослими: анкетування із вихователями, анкетування батьків.

У межах четвертого завдання діагностовано три рівні сформованості моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку – високий (29,5%), середній (41%) і низький (29,5%).

Згідно із **п'ятим завданням** розроблено систему роботи щодо оптимізації процесу виховання моральної поведінки у старших дошкільників. Представлено та деталізовано перелік методів, котрі можна використати із метою: розширення, поглиблення знань та уявлень дошкільників щодо моральних якостей, тобто розвиток когнітивного компоненту; формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення дітей до моральних правил і норм (розвиток емоційно-ціннісного компоненту); розвиток поведінкового компоненту, тобто формування практичних навичок застосування знань.

Було запропоновано зміст роботи для педагогів та батьків, який включав: перелік основних завдань щодо співпраці ЗДО із сім'ями щодо виховання моральної поведінки у старших дошкільників; конспект консультації для педагогів; поради для батьків щодо питань морального виховання дітей старшого дошкільного віку.

Результати проведеного дослідження не вичерпують глибини та важливості обраної проблеми. До перспективних напрямів подальшої роботи відносимо розробку моделі розвитку моральної поведінки у дітей старшого дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Априлева І. В. Соціально-педагогічне партнерство в освіті – сутність, основні ідеї. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2021. № 51. С. 7–17.
2. Афанасенко Т. Психолого-педагогічне проектування взаємодії: як організувати і реалізувати. *Палітра педагога*. 2016. № 6. С. 7-9.
3. Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти) нова редакція: затв. наказом МОН України № 33 від 12.01.2021 р.
4. Басюк Н.А. Моральне виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: погляди класиків і практика сьогодення. Інклюзія в умовах професійної (професійно-технічної) освіти. Житомир:ФОП «Левковець», 2019. С.58-67.
5. Бех І.Д. Виховання особистості: навчально-методичний посібник. К.:Либідь, 2003. 848 с.
6. Білан О. І. Виховання культури поведінки у дітей дошкільного віку. Львів, 2016. 120 с.
7. Боришевський М.Й. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / М.Й. Боришевський, О.В. Шевченко, Н.Д. Володарська та ін. За загальною редакцією М.Й. Боришевського. К.: Педагогічна думка, 2011. 200 с.
8. Василівський І. П. Виховання емоційного інтелекту учнів середнього шкільного віку : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії 011 – освітні, педагогічні науки. Київ : Національний університет біоресурсів і природокористування України, 2021. 361 с.
9. Взаємодія ДНЗ та сім'ї / уклад. О. А. Рудік, І. В. Молодушкіна. Харків: Вид. група «Основа», 2013. 222, [2] с. (Серія «Дошкільний навчальний заклад. Вихователю»).
10. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В.

- Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр ; за заг. ред. Н. Гавриш. Харків : Мадрид, 2015. 220 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/10041/1/2.pdf>
11. Войтовська О. Розвиток емоційного інтелекту в дітей дошкільного й молодшого шкільного віку методами арттерапії. Нова педагогічна думка. 2020. № 2. С. 68–71.
  12. Гаврилюк Н. Г. Використання інноваційних технологій в роботі з батьками. Методичний посібник. 2012. С. 35.
  13. Галицька Т. В. Взаємодія закладу дошкільної освіти з родиною: сучасні підходи. *Дошкільний навчальний заклад*. 2018. № 11. С. 11-13.
  14. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: [монографія] / за ред. М. В. Савчина, І. М. Галяна. – Дрогобич, 2009. С. 64-76.
  15. Гузенко Н. О. Поняття «досвід моральної поведінки особистості» у науково-педагогічних дослідженнях. *Педагогіка та психологія*. 2018. Вип. 60. С. 3-11.
  16. Дмитраж Г., Пушкар-Гуцал О. Дитсадок і школа – партнери. *Дошкільне виховання*. 2019. №9. С. 22.
  17. Довженко Т. О. Підготовка майбутнього вихователя дошкільного навчального закладу до роботи з сім'єю. *Педагогіка та психологія*. 2016. №. 52. С. 124-133.
  18. Залізник А. М. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з батьками з морального виховання дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / А. М. Залізник ; Ін-т вищ. освіти АПН України. К., 2009. 20 с.
  19. Зданевич Л. В. Соціально-педагогічне партнерство в дошкільній освіті 2022.

- 20.Зубрицька-Макота В. І. Психологічні умови формування уявлень про моральні норми у дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. В. Зубрицька-Макота; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2011. 20 с.
- 21.Каньоса Н. Г. Теорія та методика співпраці ДНЗ з родинами. Навчально- методичний посібник. Кам'янець-Подільський, 2015. 121 с.
- 22.Кобзар Б. Мета виховання, або проблеми духовної культури особистості Освіта. 2000. 20–27 травня. С. 6.
- 23.Коваленко А.Б., Корнєв М.Н. Соціальна психологія: Підручник. К., 2СЦ5.2006. 400 с.
- 24.Коваленко Є. І. Історія зарубіжної педагогіки : хрестоматія : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / Є. І. Коваленко, Н. І. Белкіна. Київ : Центр навч. л-ри, 2006. 662 с.
- 25.Ковшар О. В. Роль партнерської взаємодії дошкільної та початкової ланок освіти в організації передшкільної освіти. *Наукові записки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). Серія: Психолого педагогічні науки.* 2015. № 4. С. 57-64.
- 26.Ковшар О. В. Теоретико-методичні засади організації передшкільної освіти: Монографія. Кривий Ріг, 2015. 244 с.
- 27.Кононко О. «Духовність, душевність, моральність...». *Дошкільне виховання.* 2004. №11. С.3-8.
- 28.Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова пси- 121 хологія» / О. Л. Кононко; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2001. 37 с.
- 29.Кононко О. Особистісна орієнтація – пріоритет сьогодення. *Дошкільне виховання.* 2007. № 5. С. 3–7.

- 30.Коракова Н. Розвиток емпатії як основи просоціальної поведінки у підлітковому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія. Психологічні науки*. 2016. Вип. 6(2). С. 36–42.
- 31.Короленко В. До проблеми морального виховання дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МНУМ ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2015. №2 (49).С. 101–103.
- 32.Косенчук О. Дитина в соціумі: впроваджуємо ДКДО. *Дошкільне виховання*. 2021. № 4. С. 3-5.
- 33.Костюк А. Емоційний інтелект та шляхи його розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2(1). С. 85–89.
- 34.Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / О. І. Кошелівська ; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2002. 20 с.
- 35.Курчатова А. Формування морально-етичної сфери дітей дошкільного віку засобами ідей В.О. Сухомлинського. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2018. Вересень, № 03 (62).
- 36.Ладивір С. О. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. К. Котирло та ін. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 168 с.
- 37.Лебеденко Т.А. Загальнолюдські цінності в духовному розвитку особистості. *Виховна робота*. 2010. № 10. С. 44-47.
- 38.Лохвицька Л. В. Дошкільна освіта: історія і сьогодення : [довідник] / Л. В. Лохвицька. Тернопіль : Мандрівець, 2011. 208 с.
- 39.Лохвицька Л. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку «Скарбниця моралі». Тернопіль : Мандрівець, 2014. 24 с.
- 40.Лохвицька Л. В. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти до процесу морального виховання дітей. *Рідна школа*. 2012. № 12. С. 70–74.

41. Лохвицька Л. Моральне виховання: нові чи старі проблеми? Дошкільне виховання. 2014. №7. С. 12-16.
42. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посібник. К.: Кондор, 2005. 224 с.
43. Михальчук О.О. Теоретичні аспекти морального виховання особистості дитини дошкільного віку. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. № 10-11. С. 59-65.
44. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : [монограф.]. Рівне : Волинські береги, 2004. 248 с.
45. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. № 81. С. 173-177.
46. Петрук О. М. Василь Сухомлинський про «азбуку моральної культури». Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ : збірник наукових праць. № 1 (17). Рівне: РВЦ МЕРУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2017. 218 с. С. 123-129.
47. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку : [навч.- метод. посіб.]. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 136 с.
48. Положення про заклад дошкільної освіти. *Назва Постанови із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 86 від 27.01.2021*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/305-2003-%D0%BF#Text>
49. Поніманська Т. Виховання людяності. *Дошкільне виховання*. 2008. № 2. С. 6–9.
50. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: «Академвідів», 2006. 456 с.
51. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників: навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993. 111 с.
52. Різак А. О. Формування основ морально-етичного виховання дітей дошкільного віку: Методичний посібник / Дошкільний навчальний заклад № 1. Свалява: 2014. 130 с.
53. Розумне виховання сучасних дошкільнят / ред. О. Брежнева. Київ: Слово, 2015. 176 с.

54. Свирська Л., Петрова Н. Взаємодія дорослих із дітьми раннього віку / Л. Свирська, Н. Петрова. К., 2004. 112 с.
55. Скрипник Н.І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник. Умань : ПП Жовтий, 2011. 99 с.
56. Трофімов Ю.Л. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук, М. І. Алексеева, Т. С. Кириленко. 6-е вид., стер. К. : Либідь, 2008. 560 с.
57. Фасолько Т.С. Психолого-педагогічні передумови формування відповідального самовизначення в дошкільному віці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2010. № 1. С. 93-99.
58. Федорова М.А. Моральна поведінка особистості: гуманітарний аспект. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2008. № 71. С. 213. 219.
59. Філософія. Підручник / За заг. ред. Горлача М., Кременя В., Рибалка В. Харків: Консум, 2000. 672с.
60. Фіхте Йоганн Готліб. Про гідність людини. Переклав з німецької В. Абашнік. *Проблема раціональності наприкінці ХХ століття*. Матеріали V Харківських міжнародних Сковородинівських читань (29-30 вересня 1998 р.). Харків: Університет внутрішніх справ, 1998. С. 361-363.
61. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки : навч. посіб. упоряд. З. Н. Борисова, В. У. Кузьменко; заг. ред. З. Н. Борисова. К. : Вища школа, 2004. 511 с.
62. Чернега Н.С. Морально-етичне виховання дітей дошкільного віку. Адаптована програма щодо морально-етичного виховання дітей дошкільного віку. Сквиря: Джерело, 2009. 40 с.

63. Шаповалова О.В. Роль сім'ї у дошкільній освіті: теорія і практика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Суми : Редакційно-видавничий відділ СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019 225с.
64. Guz S. Metoda Montessori w przedszkolu i szkole. Lublin, Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2006. 314 s.